

LITTERATUR OM DANSK BOGVÆSEN TRYKT

1950-1990

TRYK, BIND OG BOGHANDEL CA. 1482-1920

AF

INGRID ILSØE

Nærværende litteraturoversigt har som grundlag en tidligere version på engelsk, der omfatter litteraturen 1950-1985 og foreligger trykt i et udenlandsk tidsskrift.¹⁾ Med henblik på danske læsere er den her revideret, suppleret og ført ajour til og med trykår 1990. Som det fremgår af titlen dækker den ikke alle aspekter af dansk bogvæsen, f. eks. ikke biblioteksvæsen og bibliotekshistorie, der ville have sprængt rammerne for et tidsskriftbidrag. Til gengæld skulle de behandlede emner med forbigåelse af enkelte småtryk være fyldigt repræsenterede; det er skønnet rimeligt at medtage fotografiske optryk af ældre hovedværker.

Med hensyn til de anførte titler gøres opmærksom på, at der af danske trykke- og udgivelsessteder kun angives steder uden for København. Ingen stedsangivelse betyder altså København. Da næsten alle bidragene er illustrerede, er det heller ikke fundet nødvendigt at markere tilstedeværelse af illustrationer.

Nogle få forkortelser er:

BV = Bogvennen (jf. note 30),

FF = Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks Samlinger (jf. note 33) og

NTBB = Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen (jf. note 29).

1) Ingrid Ilsøe: *Printing, Book Illustration, Bookbinding, and Book Trade in Denmark, 1482-1914. A survey of the most important contributions to the history of the Danish book during the last 35 years*, i: *Gutenberg-Jahrbuch 1985*, 60. Jahrgang, Mainz, s. 258-80.

Bibliografier og håndbøger

Oversigten begynder med året 1950, da hovedparten af litteraturen om disse emner udkommet før dette år er registreret i Johs. Lehm Laursens 'Dansk Litteratur om Bogvæsen'.²⁾ Den er dog aldrig blevet afsluttet, da tredje del, der skulle have omfattet bl.a. illustrationskunsten, indholdsfortegnelse og registre mangler. Et andet nyttigt redskab med litteraturhenvisninger er 'Nordisk Leksikon for Bogvæsen'.³⁾ Desuden kan nævnes 'Jeg er samler', der indeholder populære, men kyndige behandlinger af samleobjekter som bøger og grafik i form af exlibris, billedark, topografiske blade m.v., som regel med litteraturhenvisninger.⁴⁾

For årene 1950 til 1968 forefindes 'Nordisk bibliografi och bibliotekslitteratur' i hveranden årgang af 'Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen'.⁵⁾ Og fra 1974 har Biblioteksskolen udgivet et årligt register over de studerendes hoved- og specialeopgaver, hvoraf nogle har boghistoriske emner. Opgaverne, som findes i Biblioteksskolens bibliotek, er for størstedelens vedkommende upublicerede.⁶⁾ Også en enkelt personbibliografi har interesse, nemlig Mogens Haugsteds bibliografi over Richard Paullis (1890-1975) forfatterskab. Paulli, leder af Det kongelige Biblioteks Danske Afdeling (1938-1955), var uden sammenligning den største autoritet med hensyn til dansk boghåndværk fra de tidligste tider og til idag. Hans kendskab til alle felter indenfor dansk boghistorie var enestående i sin spændvidde, hvad et stort antal fremragende artikler og bøger er det håndgribelige bevis på.⁷⁾

Nationalbibliografien indtil 1830 er som bekendt 'Bibliotheca Danica'. Den udkom i genoptryk i 1961-1963 med et supplement, der in-

2) Johs. Lehm Laursen: Dansk Litteratur om Bogvæsen. En bibliografi. Fasc. 1-2. 1955/56. 384 s.

3) Nordisk Leksikon for Bogvæsen. Red. Palle Birkelund, Esli Dansten, Lauritz Nielsen. Vol. I. - II. København, Oslo, Stockholm 1951-62. XII, 564; 535 s.

4) Jeg er samler. Håndbog i gamle ting. Ny, revideret udg. Red.: P.H. Traustedt. 1975. 390 s.

5) Nordisk bibliografi och bibliotekslitteratur 1950-1965/68, i: NTBB 39-60, 1952-73.

6) Hoved- og specialeopgaver. Referater. Registrant over hoved[- og speciale]opgaver... Danmarks Biblioteksskole 1971[ff] [Trykt] 1975[ff]. (Studier fra Danmarks Biblioteksskole forskellige nr.)

7) Mogens Haugsted: Bibliografi over R. Paullis forfatterskab, i: FF XXII, 1975-76, s. 9-38; summary: Bibliography of R. Paulli's authorship, s. 247.

deholdt Det kongelige Biblioteks erhvervelser fra 1914 til 1962 ved Erik Dal.⁸⁾ Selvom 'Bibliotheca Danica' ikke når den standard, som moderne bibliografisk deskription kræver – den mangler f. eks. oplysning om trykker eller forlag og sidetal – er den ikke destomindre uundværlig for enhver, der beskæftiger sig med dansk bogtryk fra den tid, den omfatter. I et essay fra 1971 har Erik Dal beskrevet, hvorledes indsamlingen til 'Bibliotheca Danica' foregik, dens systematik og relation til den systematiske katalog i Det kongelige Biblioteks Danske Afdeling.⁹⁾ I dag er Erik Dal den mest fremtrædende autoritet med hensyn til dansk boghistorie, såvel bogtryk som illustrationer og indbinding, og hans udstrakte studier indenfor alle grene af faget har resulteret i en række publikationer, hvad der også vil fremgå af det følgende.

I de næsten tredive år, der er gået siden denne genudgivelse af 'Bibliotheca Danica' udkom, er et antal hidtil ukendte ældre danske tryk kommet for dagen, nogle købt af Det kongelige Bibliotek, og andre fundet i biblioteker uden for landets grænser. Et række af sådanne ældre danske tryk er blevet beskrevet af Solveig Tunold, tidligere leder af Håndskriftafdelingen i Oslo Universitetsbibliotek. Hendes artikler kan derfor ses som supplementer til 'Bibliotheca Danica'. I den første artikel beskriver hun nogle danica, hovedsagelig opbyggelige skrifter, fra årene 1577–1762,¹⁰⁾ og i den anden beskriver hun 14 viser fra den skånske krig 1675–1679, erhvervet af Universitetsbiblioteket i Oslo i 1924, men ikke katalogiseret i detaljer før 1965.¹¹⁾ Krister Gierow, overbibliotekar ved Lunds universitetsbibliotek, har beskrevet nogle 1600-tals danica i dette bibliotek, bl.a. nogle skrifter af Caspar Bartholin.¹²⁾ Og i en gennemgang af 1500-tals og 1600-tals danica i Herzog August Bibliothek,

8) Bibliotheca Danica. Systematisk fortegnelse over den danske litteratur fra 1482 til 1830. Vol. I-V. 1872–1931. Genudgivet med tillæg og henvisninger af Det kongelige Bibliotek. Fot.opt. 1961–63.

9) Erik Dal: Bibliotheca Danica 1482–1830 og Catalog over det store kongelige Biblioteks danske og norske Afdeling, i: Danske opslagsværker. Red. af Axel Andersen, s. 225–297. 1970–74. (Danmarks Biblioteksskoles Skrifter 4).

10) Solveig Tunold: Nyfundne eldre danica i Oslo, i: FF X, 1963, s. 35–52; summary: Older Danica recently found in Oslo, s. 164.

11) Solveig Tunold: Visetryk fra den skånske krig, i: NTBB 52, 1965, s. 67–72; summary: Printed ballads from the Scania War, s. 72–73.

12) Krister Gierow: Några 1600-tals danica, i: NTBB 47, 1960, s. 141–144; summary: Some seventeenth century Danica, s. 144.

Wolfenbüttel, har Erik Dal fundet enkelte hidtil ukendte.¹³⁾ Det mest sensationelle fund har i de seneste år været de nodetryk fra Frederik II's tid, der blev fundet i Flensborg som en udløber af undersøgelserne i anledning af Christian IV-året 1988. Fundet omfatter ikke mindre end 24 unica fra tidsrummet ca. 1565–1600. Musikalierne har oprindeligt tilhørt flensborgeren Johannes Hartmann (d.1606), rentemester hos Frederik II's dronning Sophie, der overlod dem til Skt. Nikolai kirke i Flensborg. Fundet er blevet publiceret dels i en udstillingskatalog og dels i en facsimileudgave af 'Springsvandsmusikken'.¹⁴⁾ Udover disse artikler er der gennem årene givet meddelelse om ukendte ældre danica i 'Meddelelser fra Rigsbibliotekaren' og 'Magasin fra Det kongelige Bibliotek'.

Som bekendt blev litteraturen fra 1482 til 1600 beskrevet i detaljer efter moderne bibliografiske principper af Lauritz Nielsen (1881–1947) i hans store bibliografier 'Dansk bibliografi 1484–1550' og 'Dansk bibliografi 1551–1600' fra henholdsvis 1919 og 1931–1933. Nogle betragtninger over, hvad man på grundlag af denne bibliografi kan slutte om bogtryksforhold i en bredere kontekst, foreligger med Erik Dals afhandling fra 1987.¹⁵⁾ Siden 1950 har en række artikler med beskrivelser af nyfundne danske 1500-tals tryk givet supplementer til Lauritz Niensens bibliografi (og dermed naturligvis også til 'Bibliotheca Danica'). Gustav Bernström har behandlet tre danske og tre svenske 1500-tals tryk, der hidtil har været ukendte eller kun kendt i defekte eksemplarer,¹⁶⁾ og Erik Dal har beskrevet tre hidtil oversete danske fragmenter fra samme århundrede, nemlig et fragment af Hans Tausens salmebog, trykt i Rostock af Assverus Kröger 1568, en almanak trykt i København af Hans

13) Erik Dal: Die Wolfenbütteler Danica, i: Wolfenbütteler Beiträge 8, 1988, Frankfurt a.M., s.47–98.

14) Festmusik fra Renaissance. En udstilling arrangeret i samarbejde mellem Dansk Selskab for Musikforskning, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Det kongelige Bibliotek. Katalog ved Ole Kongsted, Harald Ilsøe, Steffen Heiberg, Gerhard Kraack. Oversættelse Vibeke Winge. 1990. 80 s. Dansk-tysk tekst. – Kronborgmøtetterne. Tilegnet Frederik II og dronning Sophie 1582. Udgivet i anledning af Hendes Majestæts Dronning Margrethe II's Halvtredsårsdag 16.4.1990. 1990. 99 s.

15) Erik Dal: Bücher in dänischer Sprache vor 1600, i: Gutenberg-Jahrbuch 1987, 62. Jahrgang, Mainz, s.37–46.

16) Gustav Bernström: Nyfunna danska och svenska 1500-tals tryck, i: NTBB 40, 1953, s.51–63; summary: Some newly found Danish and Swedish prints from the 16th century, s.63.

Vingaard 1555 og et korrektur af en folkevise, der supplerer et andet korrekturtryk i Det kongelige Bibliotek, trykt af Lorentz Benedicht.¹⁷⁾ Hans Sallander¹⁸⁾ og J. Vallinkoski¹⁹⁾ har beskrevet en række danske 1500-tals unica, der blev fremdraget i universitetsbibliotekerne i Uppsala og Helsinki. E. Langager har godtgjort, at et tysk flyveblad i hans egen bogsamling stammer fra Mads Vingaards trykkeri,²⁰⁾ og Merete Geert Andersen har påvist, at den udgave af *Breviarium Slesvicense*, som i 1961 blevet fundet i de historiske arkiver i *Congregatio pro Doctrina Fidei* i Rom, er en hidtil ukendt udgave fra ca. 1489, trykt i Lübeck af Stephan Arndes, og ikke samme trykkers forsvundne udgave fra 1486.²¹⁾ I 1982 gjorde overarkivar dr. phil. Vello Helk et overraskende fund af en række danske lejlighedsdigte og -sange i Rigarkivets Klevenfeldtske samling, af hvilke det ældste var et bryllupsdigt af Hans Christensen Sthen, trykt af den kendte bogtrykker Lorentz Benedicht. Trykket, som R. Paulli i sin bog om Lorentz Benedicht anfører som tabt, er beskrevet af Jens Lyster.²²⁾ Endelig opdagede i 1988 en opmærksom dansk forskningsbibliotekar i Oxford i et antikvarkatalog, at Hans Jørgensen Sadolins bodssalmer, som man troede var tabt – man kendte kun titlen – var til salg. Han ringede straks til Det kongelige Bibliotek, og således lykkedes det at købe dette lille nationalklenodie.²³⁾

17) Erik Dal: En salmebog, en almanak og en folkevise. Tre danske fragmenter fra 16. århundrede, i: *FF I*, 1954, s. 40–53; summary: Three Danish 16th century fragments. A hymnbook, an almanac, and a ballad, s. 169.

18) Hans Sallander: Nya bidrag till Danmarks 1500-talsbibliografi, i: *NTBB* 48, 1961, s. 68–72; Zusammenfassung: Neuentdeckte, bisher unbekannte dänische Drucke aus dem 16. Jahrhundert, s. 72.

19) J. Vallinkoski: Ett danskt bokfynd i Finland, i: *NTBB* 50, 1963, s. 15–19; summary: Two rare Danish books found in Finland, s. 19.

20) E. Langager: To flyveblade fra Mads Vingaards presse, i: *NTBB* 62–63, 1975–76, s. 36–44; Zusammenfassung: Zwei Flugblätter aus Mads Vingaards Presse, s. 44.

21) Merete Geert Andersen: An unknown edition of 'Breviarium Slesvicense'. Printed by Stephan Arndes in Lübeck, ca. 1489, i: *Gutenberg-Jahrbuch* 1989, 64. Jahrgang, Mainz, s. 106–115.

22) Jens Lyster: It smuct epithalamion fra 1572. Hans Christensen Sthens debut som salmedigter, i: *Hymnologiske Meddelelser* 11. årg. 1982, s. 90–103; Kurzfassung: Ein schönes Epithalamion vom Jahre 1572. Hans Christensen Sthens Debüt als Kirchenlieddichter, s. 103–104.

23) Minna Skafte Jensen: Tabt og fundet. Hans Jørgensen Sadolins bodssalmer

I 1987 udkom en fortegnelse over ca. 300 LN-numre ved professor Carl Johan Ballhausen og afdøde antikvarboghandler Volmer Rosenkilde. Trykkene er kronologisk ordnet og forsynet med nyere litteraturhenvisninger. Der gøres ikke forsøg på en nærmere bibliografisk beskrivelse, men trykkene karakteriseres og eksemplarer uden for offentlige samlinger opregnes såvel som de seneste priser. I 1990 udkom bind 2, der registrerer over 745 1600-tals tryk udgivet af Ballhausen i samarbejde med Paul Johansen. Trykkene i denne fortegnelse er alfabetisk ordnede efter forfattere. Om de enkelte tryk oplyses trykker og forlægger, hvis en sådan findes, den historiske baggrund og de seneste priser. Som håndbog forekommer bind 2 at være det mest værdifulde. Her får man et hidtil savnet indblik i en række 1600-tals bogtrykkeres produktion, idet man kan slå op i det særlige bogtrykkerregister, hvor de pågældende titler er anført i kortform.²⁴⁾

En bibliografi af P.M. Mitchell registrerer bøger på engelsk trykt i Danmark før år 1900. Den indeholder 394 titler, kronologisk opført med korte annotationer, foruden registre over forfattere, udgivere, oversættere og anonyme værker.²⁵⁾ På basis af materiale samlet til bibliografien har Mitchell givet en oversigt over anglo-dansk trykhistorie begyndende med den eneste bog trykt i 1500-tallet, John Gaus skotske oversættelse af Christiern Pedersen traktat 'The richt vay to the Kingdome of heuine', udgivet i Malmø i 1533.²⁶⁾

Ligeledes er bøger på tysk trykt eller udgivet inden for det danske monarkis grænser i 1600-tallet blevet registreret af P.M. Mitchell. Publikationerne er opført kronologisk, og symboler angiver, i hvilket bibliotek et tryk befinder sig. Bibliografien har tre registre: (1) forfatter-, udgiver-, oversætter- og kobberstikkerregister, (2) trykker- og forlæggerregister og (3) titelregister. For studiet af det 17. århundredes bogtryks-, forlags- og boghandelshistorie er registret over trykkere og forlæggere af

indkøbt til Det kongelige Bibliotek, i: *Magasin fra Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket I*, 4. årg. nr. 2 1989, s. 41-50.

24) V. Rosenkilde og C.J. Ballhausen: *Thesaurus Librorum Danicorum. 15th og 16th century. 1987. 248 s.* - C.J. Ballhausen og Paul Johansen: *Thesaurus Librorum Danicorum. 17. århundrede. 1990. 359 s.*

25) P.M. Mitchell: *A bibliography of English imprints of Denmark through 1900.* Lawrence, University of Kansas publications 1960. (University of Kansas publications. Library series, 8) 85 s.

26) P.M. Mitchell: *The English imprints of Denmark*, i: FF V-VI, 1958-59, s. 34-61; resumé: *Engelske bøger trykt i Danmark*, s. 223-224.

særlig værdi, da oplysninger af denne art ikke kan findes i Bibliotheca Danica. Ved at inddrage bl.a. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel, er der også her gjort nye fund til nationalbibliografien.²⁷⁾

De folkelige danske etbladstryk, trykt mellem 1650 og 1870, er grundigt blevet behandlet af V.E. Clausen i en bibliografi i 1961, senere genudgivet i udvidet og forøget form med tryk fra 1565 til 1884. I et stort indledende kapitel giver forfatteren en oversigt over de trykkerier, som gennem tiderne publicerede sådanne etbladstryk, efter deres brug også benævnt 'kistebåde'. Bibliografien er ordnet efter motiver: bibelske og religiøse, historiske begivenheder, satirer og eventyr etc. Den har et register over trykkere og udgivere og en fortegnelse over de mange steder i Danmark og de skandinaviske lande, hvor forfatteren har opsporet bevarede eksemplarer.²⁸⁾

Gennem mange år har Det kongelige Bibliotek forberedt en bibliografi over de danske provinsbogtrykkeriers produktion, planlagt af Erik Dal, mens han var leder af Danske Afdeling (1963-67). Indsamlingen er foretaget af Grethe Larsen. Bibliografien, der nu forberedes til trykken, udgives af Det danske Sprog- og Litteraturselskab i samarbejde med Det kongelige Bibliotek.

Tidsskrifter og monografier

'Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen', udkommet siden 1914,²⁹⁾ og 'Bogvennen', publiceret siden 1893 af Foreningen for Boghaandværk,³⁰⁾ indeholder i beretningsperioden mange vigtige afhandlinger inden for dansk boghistorie. Mens det førstnævnte af disse tidsskrifter altid har resuméer på engelsk eller tysk, forekommer resuméer på engelsk kun i 'Bogvennen' i årgangene 1950-1964. Tidsskriftet 'Philobiblon', der udkom fra 1945 til 1952, indeholdt artikler om bibliofili, bogvæsen og exlibriskunst, for det meste fra 1900-tallet, men nogle få

27) P.M. Mitchell: A bibliography of 17th century German imprints in Denmark and the Duchies of Schleswig-Holstein. Vol. I-III. Lawrence, University of Kansas Libraries 1969-76. (University of Kansas publications. Library series 28. [I-II]; 39). XIX, 748; XI, 110 s.

28) V.E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1659-1870. 1961. 264 s. - 2. rev. og forøgede udgave med titlen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884. 1985. 239 s. Med tysk resumé s. 234-39. Se også note 115.

29) Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen. Uppsala 1-. 1914-.

30) Bogvennen. 1893-.

omhandler tidligere perioder.³¹⁾ Også 'Libri' indeholdt i de første årgange enkelte artikler vedrørende dansk boghistorie.³²⁾

I 1954 begyndte Det kongelige Bibliotek at udsende årsskriftet 'Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks Samlinger'. Skønt indholdet langt fra er begrænset til boghistoriske emner, findes der publiceret talrige afhandlinger inden for dette felt på grundlag af bibliotekets samlinger. Alle afhandlinger har resuméer på engelsk, og årgang XX (1973) rummer et register til de første tyve årgange (med nærværende årgang afløst af et register til årgang I-XXX).³³⁾

Til slut skal nævnes en monografiserie publiceret af Biblioteksskolen, der indeholder et udvalg af de bedste hovedopgaver og specialer. Nogle har også relevans i denne sammenhæng.³⁴⁾

Bøger i almindelighed

500-året for trykningen af den første bog i Danmark gav anledning til flere publikationer. Den trykte bogs historie i det danske samfund gennem 500 år er således emnet for en bog fra 1983 af Hans Hertel. Den er en udvidet og rigt illustreret version af en forelæsning, Hertel holdt i Odense ved festlighederne i denne anledning, og beskriver bogens rolle i det danske samfund som kommunikationsmiddel, forfatterens situation under censur og protektion, betingelserne for bøgernes produktion og distribution og læserne. Bogen præsenterer kendte facts og bidrager således ikke med noget nyt med hensyn til bogens historie, men den giver et pædagogisk og underholdende overblik over udviklingens hovedtræk.³⁵⁾

Indførelsen af bogtrykkerkunsten i Danmark for 500 år siden var også emnet for 1982-årgangen af 'Bogvennen'. Afhandlingerne beskriver den internationale baggrund, overgangen fra den skrevne til den trykte bog i Danmark og trykte modeller for den kirkelige kunst i perioden. Blandt afhandlingerne kan især nævnes en oversigt over Johan Snells produktion af Anne Riising, en behandling af produktionen af skrevne bøger i Danmark i middelalderen som eks. lovdokumenter, bønnebøger og op-

31) Philobiblon. Nordisk Tidsskrift for Bibliofili Exlibris og Bogkunst. 1-5. 1945-52.

32) Libri. International Library Review. 1-. 1950-.

33) Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks Samlinger. I-. 1954-.

34) Studier fra Danmarks Biblioteksskole. I-. 1966-.

35) Hans Hertel: Den daglige bog. Bøger, formidlere og læsere i Danmark gennem 500 år. 1983. 84 s.

byggelsesbøger af Thelma Jexlev og endelig en analyse af 50 danske trykte bøger fra de første 40 år efter bogtrykkerkunstens indførelse i Danmark af Erik Dal.³⁶⁾

Bogens forhold i reformationstiden belyses i to artikler. Anne Riising har gjort rede for bogtrykkernes antal og tilhørsforhold, forfatterne på katolsk og protestantisk side, læsefærdigheden og endelig censurens forhold i katolsk og i protestantisk tid.³⁷⁾ Og Ninna Jørgensen har fremlagt resultaterne af en undersøgelse af et enkelt aspekt af den danske reformatoriske trykkerivirksomhed fra dens begyndelse i 1528 til Frederik Is død i 1533, nemlig udgivelsen af oversatte reformatoriske skrifter. I modsætning til den almindelige opfattelse påviser hun, at af de 24 oversatte skrifter, der er bevaret, er kun de 2 af polemisk karakter, mens de resterende 22 skrifter har et kateketisk og opbyggeligt indhold.³⁸⁾

I 1745 blev Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab oprettet og i 1837 overdrog det Bianco Luno & Schneider, som firmaet dengang hed, at trykke Selskabets to skriftrækker. I anledning af 150-året for dette samarbejde har Erik Dal skrevet en bog om Videnskabernes Selskabs publikationer fra 1745 til 1987 set udfra et boghistorisk synspunkt. I en række kronologisk opdelte kapitler gennemgås typografi og illustrationsteknik, og vigtige strømninger med hensyn til disse påvises. 160 eksemplarer af skriftet er lagt i mapper med 33 kronologisk ordnede originalbilag, dels plancher, dels blade af bøger, fremkommet ved slagtning af bøger og hæfter fra selskabets lager af usolgte bøger og ufalsede tavler. 18 eksemplarer er yderligere beriget med et væsentligt antal prøver. Disse mapper findes i danske hovedbiblioteker og grafiske faginstitutioner.³⁹⁾

Dansk bogkunst fra midten af 1800-tallet og til 1900-tallets begyndel-

36) BV 1982. Skrift, bog og billede i senmiddelalderens Danmark. 1982. 130 s.

37) Anne Riising: *Le livre et la Réforme au Danemark et en Norvège 1523-1540*, i: *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v.1570)*. Dossier conçu et rassemblé par Jean-Francois Gilmont. Paris 1990, s. 441-458; summary s. 458.

38) Ninna Jørgensen: *Zu welchem Zweck haben die dänischen Reformatoren das Druckmedium benutzt? Tendenzen in der Annahme und Verbreitung deutscher evangelischer Literatur in der frühen dänischen Reformationsbewegung*, i: *Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund*. Herausgegeben von Leif Grane und Kai Hørby. Göttingen 1990, s. 223-237.

39) Erik Dal: *150 års samarbejde. Videnskabernes Selskabs publikationer 1745-1837-1987. Et boghistorisk tilbageblik* udgivet af Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S og Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. 1987. 94 s.

sen belyses af bogtrykker Valdemar Pedersens illustrerede oversigt over dansk bogtypografi fra perioden 1845 til 1954. Inspireret af Det kongelige Biblioteks udstilling i 1954 'Den almindelige danske bog 1870-1950', gennemgår denne fagmand kyndigt bøger af alle slags fra perioden med hovedvægten på den almindelige bog, ikke de bibliofile bøger. Med 122 eksempler på titelblade, bogsider, bogillustrationer og omslag fulgt af kommentarer om design og lay-out demonstreres her udviklingen af dansk typografi i denne periode.⁴⁰⁾

Perioden 1880-1920, der karakteriseres af både britisk og kontinental indflydelse på dansk bogkunst, er beskrevet af Erik Dal i første del af en bog fra 1968. Han giver her en oversigt over de betydeligste danske bogtrykkere og kunstere, som øvede en indsats til en fornyelse og forbedring af dansk bogdesign omkring 1900: F. Hendriksen (1847-1938), den bedste xylograf i tiden, bogtrykkerne Simon Børnsteen (1850-1920), Kristian Kongstad (1867-1929) og kunstnerne Thorvald Bindesbøll (1846-1908), Joakim Skovgaard (1856-1933) og Niels Skovgaard (1858-1938).⁴¹⁾

I 1884 skrev xylograf F. Hendriksen sin berømte artikel i 'Politiken', hvor han voldsomt kritiserede samtidens typografi. I 100-året for Forening for Boghaandsværks stiftelse 1988 har redaktionen af *Bogvennen* taget udgangspunkt heri for en række artikler, hvor alle bogens aspekter bliver belyst i nutidig bogproduktion. F. Hendriksens egen artikel er optrykt med kommentar af Erik Dal som indledning til årgangen.⁴²⁾

Det danske privattryk er emnet for en bog af Torben Smistrup, som tager sit udgangspunkt i de tre kendte privattrykkerier fra dette århundredes begyndelse: Simon Børnstensens, Kristian Kongstads og Christian Christensens (1876-1956).⁴³⁾

Bogtryk i almindelighed

500-året for trykningen af den første bog i Danmark markeredes også med udsendelsen af den første samlede fremstilling af de danske provinsbogtrykkeriers historie ved Erik Dal. Som kilder for fremstillingen af

40) Vald. Pedersen: Dansk bogtypografi 1845-1958. 1958. 295 s.

41) Erik Dal: Scandinavian bookmaking in the twentieth century. Urbana, Chicago, London 1968. 134 s.

42) *Vore Bøgers Udstyrelse*. F. Hendriksens mening om dansk boghåndværk 1884, i: BV 1988, s. 8-15. Erik Dal: 'Vore Bøgers Udstyrelse' genlæst 1988, i: BV 1988, s. 16-32.

43) Torben Smistrup: *Privattrykket. Det danske privattryk*. Odense 1987. 160 s.

dette udmærkede og rigt illustrerede værk har Dal udover den trykte litteratur af ældre og nyere dato inddraget, dels den ovennævnte af ham selv planlagte og redigerede, men endnu utrykte Bibliografi over danske Provinstryk indtil 1830, dels en række hovedopgaver i Danmarks Biblioteksskoles bibliotek, udarbejdet af studerende. Endelig har han for tiden efter 1830 som hovedkilder for fremstillingen benyttet Det kongelige Biblioteks pligtafleveringsprotokoller og de af biblioteket udgivne årsberetninger. I de første 250 år efter bogtrykkerkunstens indførelse i Danmark var der kun få trykkerier udenfor København, så det ligger i sagens natur, at tyngdepunktet i fremstillingen er tiden fra 1731, hvor etableringen af trykkerier i de vigtigste provinsbyer for alvor fandt sted. For alle væsentlige sider af fagets historie gøres der i det omfang kilderne tillader det præcist rede: bogtrykkerens økonomi, antallet af bevarede tryk og betydningen af en brødartikel i en avis, arten af deres produktion, deres kunder og deres bogudstyr. Bogen slutter med en detaljeret bibliografi over kilder og sekundær litteratur.⁴⁴⁾

En enkelt bogtrykkerfamilie, familien Backhausens, historie fra 1714 og til 1977 er blevet skrevet af Harald Ditzel. Medlemmer af denne familie har arbejdet som trykkere i flere provinsbyer, specielt Viborg. Hensigten med bogen er at skrive en biografisk skildring af familien, derfor er oplysninger om bogtrykkerforhold ret få.⁴⁵⁾ Det samme gælder Vilh. Backhausens erindringer, hvis første del omhandler tiden indtil 1920, bl. a. hans læretid 1897–1902.⁴⁶⁾

Bogtryk – specielle emner

Danske bogtrykker- og forlæggermærker er behandlet i tre artikler af Mogens Haugsted. På basis af Hielmstiernes samling af ældre dansk litteratur i Det kongelige Bibliotek har han fremdraget et hidtil udforsket materiale af danske bogtrykker- og forlæggermærker fra perioden 1580 til 1776. Reproduktionerne af de enkelte mærker ledsages af en række værdifulde oplysninger med hensyn til fremmed indflydelse og kommentarer af de enkelte symboler.⁴⁷⁾

44) Erik Dal: Dansk provinsbogtryk gennem 500 år. En boghistorisk skitse i elleve streger. Esbjerg 1982. 170 s. – Erik Dal: 500 Jahre Buchdruck in Dänemark ausserhalb Kopenhagens, i: Gutenberg-Jahrbuch 1984, 59. Jahrgang, Mainz, s. 211–240.

45) Harald Ditzel: Bogtrykkerlægten Backhausen 1714–1977. Viborg 1977. 167 s.

46) Vilh. Backhausen: En bogtrykkers erindringer. 1954. 94 s.

47) Mogens Haugsted: Ældre danske bogtrykker- og forlæggermærker I, i: FF II,

Om eftertrykket af Mads Vingaards lovsamling fra ca. 1590 har R. Paulli skrevet en lille artikel. Han belyser ved et arkivfund Lauritz Nielsens bibliografiske studie om samme emne i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 8, 1921, hvor Lauritz Nielsen viser, at eftertrykkene er trykt i 1600-tallet af henholdsvis Salomon Sartor, Niels Michelsen og Jørgen Hantzsch. Lauritz Nielsen formoder, at Hantzschs eftertryk var et bestillingsarbejde af Henrick Waldkirck, hvad der nu er fundet bekræftet ad arkivalisk vej.⁴⁸⁾

Der er kun bevaret 18 danske skriftprøvebøger før 1850. Af dem er 5 udgivet af danske skriftstøbere, mens resten er udgivet af trykkerne. Den ældst kendte er udsendt 1655 af Jørgen Hantsch, trykker for Sorø Akademi. De 18 skriftprøvebøger er blevet registreret med en kort illustreret indledning af Steen Stegeager Hansen i *Bogvennen* 1978.⁴⁹⁾

I sidste halvdel af 1700-tallet havde Johan Gottfried Pöetzsch monopol på salget af skrifttyper til bogtrykkerierne i Danmark og Norge. Efter hans død 1783 blev skriftstøberiet overtaget af Andreas Mørch, og fra 1800 af Sebastian Popp. I 1814 solgte Popp det til den svenske bogtrykker Johan Pehr Lindh. Da dette firma senere overgik til P.A. Norstedt och söner, kom Pöetzsch-Popps matricer til dette firma, der i 1963 overlod dem til Nordiska Museet. I to studier har svenskeren Chr. Axel-Nilsson nærmere beskrevet den Norstedtske samling, hvor han særligt har beskæftiget sig med de danske skriftstøberier, og især det Pöetzsch-Poppske skriftstøberi.⁵⁰⁾

I de første tre århundreder efter bogtrykkerkunstens indførelse i Danmark var mange af trykkerne og deres svende af tysk oprindelse. De medbragte tysk praksis med hensyn til bl.a. ceremonier for svendenes optagelse i faget. Disse ceremonier, som de tyskfødte trykkere ønskede indført, gav gennem årene flere gange anledning til stridigheder bogtrykkere imellem, men til trods for at de var blevet forbudt af Frederik

1955, s. 39-58; summary: Early Danish printers' and publishers' marks, s. 147. II, i: FF III, 1956, s. 44-61; summary: s. 166. III, i: FF IV, 1957, s. 7-23; summary: s. 140. Mindre supplementer i vol. X, XII, XIII og XVII 1963-70.

48) R. Paulli: Lidt nyt i en gammel sag om eftertryk, i: NTBB 50, 1963, s. 101-103; summary: A little new light on an old problem of piracy s. 103.

49) Steen Stegeager Hansen: Danske skriftprøver indtil 1850, i: BV 1978, s. 61-77.

50) Christian Axel-Nilsson: Studier i Norstedts stilgjuteri. I. Johan Pehr Lindhs danska stilgjuteri. Licentiatavhandling. Stockholm 1967. 285 s. - Samme: Type Studies. The Norstedt Collection of Matrices in the Typefoundry of the Royal Printing Office. A history and catalogue. Stockholm 1983. 199 s.

III i 1656, var de stadig i brug indtil en forordning afskaffede dem år 1800. I en efterskrift til en genudgivelse af ceremonierne, udgivet 1772 af Høpffners bogtrykkeri, har Mogens Haugsted givet en forklaring på ceremonierne og en gennemgang af deres historie i Danmark.⁵¹⁾

Danske bogtrykkerforhold i 1800-tallets midte bliver levende beskrevet i typograf Gustav Adolf Petersens dagbøger, hvoraf et uddrag er udgivet af hans barnebarn Egil Skall. I dagbøgerne, der dækker årene 1845 til 1858, beretter han om sin læretid og første tid som svend hos Bianco Luno.⁵²⁾

På grundlag af pjecen 'Statistisk Oversigt over Typografien i Danmark i Aaret 1881' af bogtrykker Martin Truelsen (1853-1928) gør Erik Dal rede for bogtrykkerforholdene omkring 1881, for antallet af bogtrykkerier på den tid, deres størrelse og bemanning, arbejdstid og arbejds løn og ikke mindst maskinernes antal og art. Til sidst sættes typografernes årsløn i relation til andre gruppers årsløn, f.eks. lærernes og postekspedienternes.⁵³⁾

Enkelt trykkerier – København

I slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet fik København sin første bogtrykker, nederländeren Gotfred af Ghemen (Govert van Ghemen), der tillige var den første, som trykte en bog på dansk, 'Den danske Rimkrønike'. Gotfred af Ghemens virksomhed er emnet for 2 afhandlinger i 1960erne. I 1962 forsøgte Helge Toldberg at datere nogle fragmenter af den danske version af 'Floris og Blanche' trykt af Ghemen før 1489, idet han dog tog forbehold med hensyn til dateringen af fragmenterne, indtil en detaljeret typografisk undersøgelse af Ghemens tryk var blevet foretaget.⁵⁴⁾ En sådan blev foretaget af Lotte og Wytze Hellinga i forbindelse med forberedelsen af deres store værk 'The

51) En gammel bogtrykkerskik. Postulater og Æresange. 1962. 63 s.

52) G.A. Petersens dagbøger ved Egil Skall, i: Historiske Meddelelser om København, Årbog 1973, s. 74-162.

53) Erik Dal: Danske bogtrykkerforhold for 100 år siden. Efter Martius Truelsen's pjece 'Statistisk Oversigt over Typografien i Danmark i Aaret 1881', i: Bogtrykkerbladet 1981, 60. årg. Esbjerg, s. 300-304.

54) Helge Toldberg: Hvornår tryktes der første gang på dansk? Til den trykte rimkrønikes forhistorie, i: FF IX, 1962, s. 53-70; summary: What is the date of the first print in Danish? Some remarks on the printing history of the Danish Metrical Chronicle, s. 190.

Fifteenth Century Printing Types of the Low Countries'. På Det kongelige Bibliotek blev alle disponible eksemplarer af danske bøger trykt af Ghemen samlet, og en typologisk sammenligning af de forskellige tryk foretaget. Ved at kombinere disse med allerede kendte kendsgerninger med hensyn til hans opholdssteder på bestemte tidspunkter, blev det fastslået, at Ghemen havde arbejdet i København i to forskellige perioder med et interval på 10 år, hvor han virkede i Leiden. At Ghemen skulle have trykt sit tidligste arbejde, en Donatus, i København i 1489 eller 1490 blev således afvist. Typologiske vidnesbyrd henviser denne Donatus til 1493. Der er følgelig nu ingen kendte værker trykt i København før dette år. Den ovennævnte 'Floris og Blancheflor' blev af forfatterne henvist til perioden 1505-1510. Opfattelsen af Ghemens virksomhed i Danmark blev således betydelig ændret i forhold til, hvad man tidligere havde ment. Hans løbebane er nu følgende: Han arbejder i Gouda i Holland før 1493, mellem 1493 og 1495 er han i København; i næste årti er han i Leiden, og 1505-1510 er han atter i København, hvor dele af hans materiel efter hans virksomheds ophør findes hos Matthæus Brandis, som i begyndelsen af 1500-tallet havde slået sig ned her.⁵⁵⁾

Det var den katolske kirke, der først tog bogtrykkerkunsten i brug i Danmark for at fremstille de nødvendige liturgiske bøger: missalet og breviaret. De trykte missaler fra Roskilde stift og deres bogtrykkere er emnet for en meget grundig og skarpsindig afhandling af Merete Geert Andersen. Hun koncentrerer sig om de to udgaver af 'Missale Hafniense' trykt henholdsvis 1484 af Peter Schöffler i Mainz, og 1510 af Matthæus Brandis fra Lübeck i København. Fragmenter af det første blev fundet i 1920, og Merete Geert Andersen påviser, at der ikke kan være tale om et missale for København, som man hidtil har ment, men at det drejer sig om et missale for hele Roskilde stift, hvortil København på den tid hørte, altså et 'Missale Roschildense'. Ved således at sætte missalet ind i dets stil- og boghistoriske sammenhæng, uddyber hun vor viden om dets trykkere, især Matthæus Brandis. Hun gennemgår hans levnedsløb og de steder, han arbejdede i Danmark, og argumenterer bl.a. for, at hans 2. presse i Danmark var opstillet i Odense, og ikke som hidtil antaget i Slesvig eller Ribe.⁵⁶⁾

55) Lotte og Wytze Hellinga: Godfred af Ghemens færden ca. 1486-1510. En typologisk undersøgelse, i: FF XV, 1968, s. 7-38; summary: Govert van Ghemen's activities ca. 1486-1510. A typographical study, s. 160f.

56) Merete Geert Andersen: De trykte missaler fra Roskilde Stift og deres bog-

Lorentz Benedicht (d. 1604), der virkede i København fra 1552–1597, var en af 1500-tallets bedste bogtrykkere. Han havde en omfattende virksomhed med trykning af meget forskelligartede bøger, fra videnskabelige værker og officielle tryksager over opbyggelsesbøger og salmebøger til flyveblade. To af hans værker har været genstand for beskrivelser i de senere år. Palle Birkelund har skrevet en populær artikel om Benedichts hovedværk, den såkaldte 'Krigsbog', og Erik Dal har boghistorisk beskrevet Niels Jespersens 'Graduale' fra 1573.⁵⁷⁾

I årene 1661–1676 var brødrene Henrick og Jørgen Gøde efter hinanden kongelig bogtrykker, et meget eftertragtet job på grund af de privilegier, det førte med sig. Til gengæld for disse privilegier skulle den kongelige bogtrykker trykke, hvad han fik ordre til, for regeringen. På basis af nogle regninger til regeringen fra de to bogtrykkere, der angik arbejde udført for regeringskontorerne i perioderne 1655–1663 og 1670–74 har Ingrid Bentzen [Ingrid Ilsøe] beskrevet de to bogtrykkere og deres forgænger Peter Jensen Morsings liv og karakteriseret trykkene udført for regeringen. Regningerne meddeler mange værdifulde informationer. De fortæller f. eks. om oplagstal og gør det i visse tilfælde muligt at henføre publikationer uden trykkerangivelse til brødrenes bogtrykkeri.⁵⁸⁾

En af de bedste bogtrykkere i slutningen af 1600-tallet var Joachim Schmedtgen, som virkede i København ca. 1682–1733. Fra hans trykkeri kendes en del betydelige værker, som typografisk hævder sig pænt i sammenligning med hans samtidiges bogproduktion. Blandt hans tidligste publikationer var Christian Vs Danske Lov fra 1683. I en afhandling i festskriftet udgivet i anledning dette værk 300-års jubilæum giver Erik Dal en beskrivelse af værkets typografi og produktion med et kort resumé af, hvad der vides om Joachim Schmedtgen. Interessant er et forsøg på at beregne, hvor lang tid trykfremstillingen må have taget for en anslået oplagsstørrelse.⁵⁹⁾

trykkere – en nyvurdering, i: NTBB 75, 1988, s. 65–94; Zusammenfassung: Die gedruckten Missalien der Diözese Roskilde und deren Buchdrucker s. 94–96.

57) Palle Birkelund: Krigsbogen, i: Skalk nr. 4 1988, s. 16–17. – Niels Jespersens Graduale 1573. Facsimileudgave med efterskrift af Erik Abrahamsen (1935), Erik Dal og Henrik Glahn. 1986, s. 473–490.

58) Ingrid Bentzen: Kongelige publikationer 1655–1674 og brødrene Gødes bogtrykkeri, i: FF XX, 1973, s. 109–136; Royal publications 1655–1674 from the printing office of the brothers Gøde, s. 162.

59) Erik Dal: Danske lov 1683, en bog, i: Danske og norske lov i 300 år. 1983, s. 49–61.

Trykkeren Mathias Jørgensen Godiche var virksom i København fra ca. 1661 til ca. 1678. Hans trykkeri blev fortsat af hans enke og siden af hans søn, Jørgen Mathiasen Godiche, død 1717. I 1715 havde Godiche ansat en bogtrykkersvend fra Hamburg, Johan Jørgen Høpffner, som 1720 ægtede Godiches enke og således blev ejer af bogtrykkeriet. Han blev udnævnt til kongelig og universitetsbogtrykker og oparbejdede inden sin død 1759 en blomstrende virksomhed. Under hans søn og sønnesøn forfaldt forretningen, og i 1795 solgte hans sønnesøn trykkeriet til bogtrykkeren Johan Frederik Schultz. Under sidstnævntes navn eksisterer firmaet den dag i dag, og som jubilæumsskrift i 300-året for Mathias Godiches start har Jørgen Bang kort skildret firmaets historie. Bogen har et personindex med korte biografier af personerne og et resumé på engelsk.⁶⁰⁾

Ved censur og nærgående kontrol af bogtrykkerne søgte statsmagten under enevælden at regulere åndslivet i overstemmelse med sin politik. Et hidtil utrykt brev til Københavns politimester, publiceret af Ingrid Bentzen [Ingrid Ilsøe] med kommentarer, viser, hvordan man udøvede kontrollen med hensyn til den religiøse litteratur. Byens syv bogtrykkere blev 1738 kaldt til politimesteren og skulle dér underskrive et dokument, om at de havde fået forelæst brevet om deres pligt til at få censureret de skrifter, de ville trykke.⁶¹⁾

I 1733 oprettede den tyskfødt bogtrykker Ernst Henrich Berling (1708–1750) et trykkeri i København. Før oprettelsen havde han arbejdet i to år som svend hos den ovennævnte Johan Jørgen Høpffner. Berling var en driftig trykker. I 1747 blev han udnævnt til kongelig hofbogtrykker, og samme år fik han eneret som skriftstøber. Typografisk var hans publikationer i almindelighed af høj standard. Ved siden af trykkeriet var Berling også aktiv som forlægger, og han udgav bl.a. en række af Holbergs skrifter. 1749 startede han med 'Berlingske Tidende' som avisforlægger. Henry Hellssens bog om Berling blev genoptrykt i 1958,⁶²⁾ men forøget med en introduktion af Svend Dahl og et appendix af T. Vogel-Jørgensen, der var et sammendrag af nogle kapitler af Vogel-Jørgensens trebinds værk om 'Berlingske Tidende', bl.a. vedrørende Berlings forhold til Holberg. De første to bind af dette storværk in-

60) Jørgen Bang: *Fra Godiche til Schultz. Bogtrykkeri og forlag i 300 år 1661–1961*. 1961. 65 s.

61) Ingrid Bentzen: *En advarsel til Københavns bogtrykkere*, i: FF XXI, 1974, s. 71–80; summary: *A warning to the printers of Copenhagen*, s. 170–71.

62) Henry Hellssen: *Foregangsmanden Ernst Henrich Berling*. 2. ed. 1958. 147 s.

Bogtrykkeren.

Bogtrykkeren sparer ei Arbeid og Tid
 For sit og Medborgeres Bæste.
 Han bruar den ædle og kostbare Tid
 Til Nytte for sig og sin Næste.
 Han Boaktaver fættet, han søger Papir,
 Han trækker, saa Pressen den føder.
 Han Bogerne giver sin udvortes Bær,
 Og Visdom ved Forslag udbreder.

Af alt, der opfandtes til Menneskers Gavn,
 Som Folk maae ansee for en Værd,
 Et Bogtrykkeriet ei rindest, hvis Sænen
 Bankundigheds Slør er udfærd.
 For Verden er bleven oplyst og videret,
 Da Boger man lærte at trykke.
 For gik det i glans fast ganske forkeert;
 Men nu fynd i enkelte Sætter.

Kiøbenhavn, trykt og findes tilkøbs hos Joh. Rud. Thiele, Væbni i store Helligsøstredet.

Koloreret kistebrev fra 1766 forestillende bogtrykkeren ved sin bogtrykkerpresse. Det er udført af bogtrykkeren Thomas Larsen Borup, men trykt hos Joh. Rud. Thiele, der 1771 overtog Borups trykkeri. Jvf. note 28, 64 og 115 (hvorfra det er gengivet)

deholder en detaljeret beskrivelse af Berlings trykkeri og avisens historie, mens en række kilder er publiceret i tredje bind.⁶³⁾

Bogtrykkeren Thomas Larsen Borup, som havde et bogtrykkeri i København fra 1756 til sin død 1770, var desuden en talentfuld og produktiv træskærer. Han skar utallige vignetter og illustrationer, de fleste signerede med hans forbogstaver. Blandt hans træsnit kan især nævnes dem, han skar til den danske oversættelse af Le Sages 'Haltefanden' og til 'Dødedansen', som han trykte og udgav i henholdsvis 1757-58 og 1762. Mange af Borups træsnit var sandsynligvis skåret som kisteblade, hvoraf kun få er bevaret. Efter hans død giftede hans enke sig med bogtrykkeren Johan Rudolph Thiele. Ved sammensmeltningen af de to trykkerier, blev Thiele ejer af hele Borups materiel og af hans stokke. Foranlediget af opdagelsen af to tryk udsendt af Thiele, hvortil Borups stokke er benyttet, har Johs. E. Tang Kristensen beskrevet Borups liv og virksomhed, specielt hans virksomhed som træskærer. De to tryk forestiller håndværkere ved deres arbejde ved midten af 1700-tallet: 'Bogtrykkeren' og 'Bogbinderen' og 'Drejerer' og 'Snedkeren'.⁶⁴⁾

Et par forsøg på at oprette et jødisk bogtrykkeri i København belyses i en artikel af Harald Jørgensen. I 1755 ansøgte Kappel Samson om et bogtrykkerprivilegium og i 1786 ansøgte Israel Moses Israel om det samme. Begge fik de de fornødne privilegier, men det er yderst tvivlsomt, om de fik udnyttet dem. Der kendes i hvert tilfælde ingen skrifter med disse bogtrykkeres navne.⁶⁵⁾

Enkelt trykkerier – provinsbogtrykkerier

Med reformationens komme blev bogtrykket også taget i dens tjeneste, i Viborg med Hans Vingaards trykkeri, i Roskilde med Hans Barths og i Malmø i Skåne med to trykkerier, den ene drevet af Oluf Ulricksøn, det andet af Christiern Pedersen med nederländeren Johan Hoochstraten (d. 1543) som bestyrer. Fra disse to bogtrykkerier udsendtes en række af den tidligste danske lutherdoms hovedværker. Ulricksøn har således

63) T. Vogel-Jørgensen: Berlingske Tidende gennem to hundrede Aar 1749-1949. Vol. I-III, 1-2. 1949. 304; 560; 131; 223 s.

64) Johs. E. Tang Kristensen: Thomas Larsen Borup. En københavnsk bogtrykker som formskærer, i: BV 1957, s. 98-107; summary: Thomas Larsen Borup, engraver and printer, s. 110f.

65) Harald Jørgensen: Jødiske bogtrykkere i København, i: Dansk jødisk historie nr. 11, 1983, s. 6-13.

trykt 'Det kristelige Messeembede' 1528 og [Peder Laurentsen:] 'Aarsag og Forklaring paa Reformationen i Malmø' 1530, og Hoochstraten den såkaldte 'Malmøsalmebog 1533'. Gunilla Fors har i to artikler givet en oversigt over de to bogtrykkeriers virksomhed med en fortegnelse over kendte tryk.⁶⁶⁾

I årene 1603–1619 arbejdede et lille bogtrykkeri i Helsingør, hvis virksomhed Richard Paulli indgående har beskrevet. I det meste af tiden var trykkeren Peder Huæn. Med benyttelse af arkivalisk materiale har Paulli påvist, at Peder Huæn var soldat på Kronborg, samtidig med at han var trykker i byen. Da han 1616 forflyttedes til Jylland, overtoges trykkeriet af Hans Stockelmann den yngre. Paulli anfører de 22 kendte publikationer fra dette tidlige Helsingør-trykkeri, hvoraf kun 13 var bevaret, da afhandlingen blev skrevet. I 1982 opdagedes endnu én i en privat samling. Den er nu mikrofilmet af Det kongelige Bibliotek.⁶⁷⁾

Sorø Akademis bogtrykkere fra 1627 til 1660 og fra 1756 til 1813 har nylig fået deres historie skrevet af Max Ebert i 1988. Det første akademitrykkeri fra 1641–60 lededes 1641–1651 af Henrik Kruse (d. 1651), 1652–55 af Peder Morsing (senere universitetsbogtrykker, d. 1658) og 1655–60 af Jørgen Hantzsch (der udvandrede til Sverige, hvor han døde 1668). Det andet trykkeri fra 1756 til 1813 lededes 1756–71 af Jonas Lindgren (d. 1771), derefter af hans enke fra 1771–89, og endelig af Fr. Henrich Lillie indtil Akademiets brand 1813. Forfatteren gennemgår alle aspekter af de enkelte bogtrykkeres virksomhed med inddragelse af værdifuldt utrykt materiale fra Sorø Akademis regnskaber, såsom kontrakter, regninger og bogtrykkerinventar, f. eks. Lindgrens kontrakt s. 80–81, og bogtrykkerinventar s. 82–83. Desværre er bogen uden indholdsfortegnelse og registre, hvorfor det er vanskeligt at orientere sig i den. Bogen er grundigt anmeldt i en artikel af svenskeren Per-Erik Lindahl.⁶⁸⁾

En enkelt af Sorø Akademis bogtrykkere har i de senere år været genstand for et par artikler, nemlig Jørgen Hantzsch eller Hantsch.

66) Gunilla Fors: Böcker och boktryckare i reformationstidens Malmö. I-II., i: ale. Historisk tidskrift för Skåneland, Lund, 1989, nr. 1, s. 1–16 og 1989, nr. 2, s. 13–24.

67) R. Paulli: Soldat og bogtrykker. Helsingørs første trykkeri, i: FF XI, 1964, s. 89–106; summary: Soldier and printer. The earliest history of printing at Elsinore, s. 181.

68) Max Ebert: Bogtrykkerne ved Sorø Akademi. Med forord af Erik Dal. København 1988. 164 s. – Per-Erik Lindahl: Boktryckare vid Sorø Akademi, i: NTBB 76, 1989 s. 73–77; summary: Some bookprinters at the Academy of Sorø, s. 77–78.

Nævnte Per-Erik Lindahl har i en artikel i *Bokvännen* 1988 på basis af en gravskrift over Hantsch i hans egen samling godtgjort, at bogtrykkeren af dette navn, der hidtil har været identificeret med både bogtrykkeren, der var virksom i København fra 1615 til 1629, og akademi-bogtrykkeren i Sorø, i virkeligheden var 2 personer: fader og søn.⁶⁹⁾ I tilgift har Erik Dal i en afhandling om den monumentale folio-udgave af Seneca's værker, oversat af den lærde adelsdame Birgitte Thott, og trykt af Sorø-Hantsch, givet en beskrivelse ikke bare af dette værks typografi, men også af Hantsch's typografiske materiel.⁷⁰⁾

I Slagelse nedsatte Peter Magnus sig som bogtrykker fra 1814 til 1856. Det økonomiske grundlag for trykkeriet var den lokale avis, som han havde fået privilegium på at udgive. Firmaets historie er skildret af Kirsten Tønnes Pedersen i et trykt speciale fra Danmarks Biblioteksskole, der afsluttes med en bibliografi over trykkeriets publikationer. Den er for tiden indtil 1830 baseret på den ovennævnte upublicerede bibliografi over danske provinstryk i Det kongelige Bibliotek.⁷¹⁾

I katalogen til en udstilling om Odense bogtryk, afholdt i Odense 1974, har Erik Dal skrevet en indledning om Odenses bogtrykkerier fra 1482 til 1857, rigt illustreret med typiske eksempler på de forskellige bogtrykkeriers typografi.⁷²⁾

Rasmus Madsen (1849–1943) i Jordløse på Fyn, der i årene 1901–1924 trykte en række bøger på en lille privatpresse, er ligeledes behandlet af Erik Dal. Han giver et rids af Jordløsemandens liv og virksomhed som trykker og karakteriserer hans typografiske materiel.⁷³⁾

I Viborg var Hans Vingaards bogtrykkeri igang i årene 1528–1531. I en lille publikation udgivet i anledning af en udstilling om Hans Vingaard på Skovgaard Museet skildrer Per Hofman Hansen dette trykkeri

69) Per-Erik Lindahl: Jørgen och Georg Hantsch. En bokhistorisk utredning, i: *Bokvännen* årg. 43, Stockholm, 1988, s.85–88.

70) Erik Dal: Birgitte Thotts Seneca, Sorø 1658, i: *Levende biblioteker*. Festskrift til Palle Birkelund 29. januar 1982. 1982, s.41–47.

71) Kirsten Tønnes Pedersen: Peter Magnus, bogtrykker i Slagelse 1814–1856. 1974. (Studier fra Danmarks Biblioteksskole 6). 103 s.

72) Odense bogtryk 1482–1974. Med en indledning om Odense-bogtryk indtil 1857 af Erik Dal. Odense 1974. 68 s.

73) Erik Dal: Rasmus Madsen i Jordløse – også en provinsbogtrykker, i: *Bøger Biblioteker Mennesker*. Et nordisk Festskrift tilegnet Torben Nielsen Universitetsbiblioteket i København. 1988 s.171–197.

og dets materiel på grundlag af de bevarede 6 skrifter fra Vingaards Viborgtid.⁷⁴⁾

Efter at bogtrykkerne Andreas Madsen Møller og Daniel Pauli havde fået privilegium på at oprette et trykkeri i Nørrejylland, nedsatte de sig i Viborg i 1739. Trykkeriet var igang til 1741. I deres privilegium var de blevet fritaget for at sende lejlighedsskrifter vedrørende bryllupper og begravelser til censur i København. Af trykkeriets produktion, der hovedsagelig bestod af opbyggelig litteratur og lejlighedsskrifter, kendes i dag 19 tryk. Den første publikation var en annoncering af det nye trykkeri, der på samme tid indeholdt en ordrig beskrivelse af bogtrykkerkunstens historie i Danmark af digteren C.F. Wadskiær. I en indledning til genudgivelsen af dette værk ridser Per Hofman Hansen trykkeriets historie op, beskriver dets typografiske materiel og giver en fortegnelse over de bevarede tryk.⁷⁵⁾

1771, da lægen C.F. Mangor fik privilegium på oprettelsen af et bogtrykkeri og på udgivelsen af en avis, begyndte den ubrudte trykhistorie i Viborg. I anledning af dette firmas 200-årsdag udkom en bog om trykkeriets historie fra 1771 til 1971 med en kort indledning om de tidligere trykkerier. Oversigten over de tidlige bogtrykkeriers historie er forfattet af Aage Bonde, mens firmaets historie fra 1771 til 1839 og fra 1840 til idag er skildret af henholdsvis Hans H. Worsøe og Harald Ditzel. Forfatterne giver en veldokumenteret beretning om trykkeriets virksomhed med benyttelse alt relevant kildemateriale fra Landsarkivet i Viborg. Hans H. Worsøe har således benyttet den driftige Anton Frantz Justs (1776–1829) privatarkiv. Han bestyrede trykkeriet fra 1797, samtidig med at han var boghandler i byen og drev en læsekreds. Worsøe beretter udførligt om hans virksomhed fra såvel et socialt som et økonomisk synspunkt. Bogen afsluttes med en selektiv bibliografi over trykkeriets produktion fra 1771 til 1971 og er desuden forsynet med noter og henvisninger til kildemateriale samt personregister.⁷⁶⁾

Århus' første bogtrykker var Hans Hansen Skonning (1579–1651).

74) Jens Vellev, Per Hofman Hansen & Allan Karker: Hans Tausen og Hans Vingaard, reformator og bogtrykker i Viborg. Viborg 1986.

75) C.F. Wadskiær: Bogtrykker-Konstens Historie i Dannemark. 1–2. Med indledning og kommentar af Per Hofman Hansen. Viborg og Silkeborg 1982. 68; 68 s.

76) Et uddrag af Viborg Stiftsbogtrykkeris tohundredearige historie 1771–1971 samt beretning om bogtrykkerier i Viborg fra reformationstiden indtil 1745. Viborg 1971. 205 s.

Vor viden om hans forhold før han bliver klokker og notar ved domkirken er ikke stor, men han var en flittig folkelig skribent, og i denne kapacitet overtrådte han en kongelig forordning, da han lod et par af sine skrifter trykke i udlandet. Hvornår hans trykkeri i Århus egentlig er oprettet, har der været usikkerhed om, men i en lille publikation fra 1988 argumenterer Kjeld Elkjær og Leif Dehnits for, at de ældste sikre Skonning-tryk er fra 1633, idet de mener, at nogle af de skrifttyper, som er anvendt i to tryk, som Skonning har udgivet i 1626, snarere tyder på, at de er trykt i København hos Jørgen Hantsch. Skonnings bogtrykkeri fortsatte fem år efter hans død. På grundlag af Bibliotheca Danica, Ehrencron-Müllers forfatterleksikon og Laurids Linds katalog over Karen Brahes Bibliotek har forfatterne udarbejdet en kronologisk fortegnelse over trykkeriets produktion.⁷⁷⁾

Haderslev fik sit første trykkeri i 1759, da den svenskfødte Hinrich Luckander opnåede et privilegium til at oprette et bogtrykkeri. Før han nedsatte sig i Haderslev, havde han arbejdet i Flensborg i C.F. Holweins trykkeri. I anledning af 200-året for udstedelsen af Luckanders privilegium publicerede Olav Christensen en beretning om trykkeriets virksomhed fra 1759 til 1792, tilligemed en kronologisk bibliografi over publikationer fra Luckanders trykkeri, ialt 248 tryk, hvoraf nogle er tabte, men optaget på grundlag af samtidige kilder. Derudover er der henvisninger til relevant kildemateriale.⁷⁸⁾

I Ribe nedsatte Niels Siersted Hyphoff sig som bogtrykker i 1810, idet han som økonomisk grundlag for trykkeriet havde fået privilegium på at udgive en lokal avis. Trykkeriets historie er skildret af Marilena Hertz. Det er et trykt speciale fra Danmarks Biblioteksskole, der afsluttes med en bibliografi over trykkeriets publikationer. Den er for tiden indtil 1830 baseret på den ovennævnte upublicerede bibliografi over danske provinstryk i Det kongelige Bibliotek.⁷⁹⁾

Blandt de trykkerier, som er oprettet i begyndelsen af 1800-tallet, indtager seminarietrykkeriet i Borris på den jyske hede en særstilling. Seminariet var grundlagt af præsten Joh. Chr. Lodberg Krarup (1765–1820). For at dække en del af behovet for lærebøger indrettede han et

77) Kjeld Elkjær under medvirken af Leif Dehnits: *Bogtrykkeren Hans Hansen Skonning*. Århus 1988. 34 s. – Særtryk af Århus Stifts Årbøger 1987.

78) Olav Christensen: *Haderslev bys første bogtrykker Hinrich Luckander 1759–1792*. Med en fortegnelse over Luckander-tryk. Haderslev 1959. 96 s.

79) Marilena Hertz: *Bogtrykkeriet i Ribe 1810–1858*. 1974. (Studier fra Danmarks Biblioteksskole 10). 94 s.

lille trykkeri, hvor der fra 1816 til 1821 tryktes en snes bøger, nogle illustreret med træsnit af skolens lærere. F.K. Erlang har givet en oversigt over dette trykkeris historie og en liste over dets tryk.⁸⁰⁾

Enkelt trykkerier – kolonierne og Grønland

I årene 1755–59 erhvervede Det asiatiske Kompagni handelstationen Serampore, 15 miles nord for Calcutta. Dens officielle navn var Frederiksnagor. I 1779 overtog den danske regering stationen, og den forblev en dansk koloni, indtil den solgtes til England i 1845. Fra 1800 til 1835 var Serampore sæde for en kulturelt enestående forlagsvirksomhed, særlig bibeloversættelser til de orientalske sprog. Trykkeriet blev drevet af den engelske baptistmission, og dens beliggenhed i den danske koloni skyldtes, at det engelske asiatiske kompagni ikke tillod missionsvirksomhed indenfor dets territorium. Grundlæggerne af trykkeriet var den engelske missionær William Carey sammen med Josua Marshman, senere kendt for sin oversættelse af bibelen til kinesisk, og William Ward, tidligere avisudgiver og bogtrykker. De publikationer, der tryktes i dette trykkeri, ligger inden for rammerne af dansk bogtrykhistorie og bibliografi. Volmer Rosenkilde har, i fortsættelse sin artikel om et andet dansk kolonitrykkeri, nemlig det danske trykkeri i Trankebar 1712–1845,⁸¹⁾ givet en grundig beretning om trykkeriet Serampore og dets historie og virksomhed. Artiklen indeholder en oversigt over trykkeriets bibelpublikationer baseret på det engelske Bibelselskabs samlinger i London.⁸²⁾

I 1793 blev den første bog – en salmebog – trykt i Grønland, i Ny Herrnhut i nærheden af Godthaab af Jesper Brodersen (1749–1823), missionær fra Slesvig. Han opholdt sig i Grønland 1783–88 og 1790–94 og havde bragt en lille primitiv presse med sig. Der synes derefter ikke at være blevet trykt bøger på Grønland før 1855/56, da nogle pamfletter

80) E.K. Erlang: Ringkjøbing Amts første Bogtrykkeri. Ringkjøbing 1938–1950. – Genoptrykt i: Den sorte kunst i Hardsyssel, Ringkøbing 1967, s. 41–63.

81) Volmer Rosenkilde: Det danske trykkeri i Trankebar 1712–1845, i: BV Ny række bd. 4, 1949, s. 90–114; summary: Printing at Tranquebar, 1712–1845, s. 114. – Også på engelsk i: The Library. Transactions of the Bibliographical Society. December 1949. Oxford, s. 179–195. – Også som særtryk med eget titelblad.

82) Volmer Rosenkilde: Trykkeriet i den danske koloni Frederiksnagor eller Serampore, i: NTBB 40, 1953, s. 16–24; summary: Publishing activities in the Danish colony of Serampore (Frederiksnagor), s. 25.

blev trykt i Godthaab af Henrik Rink (1819–1893), efter at han havde fundet materiellet, der stammede fra Brodersens presse. Med året 1857 begynder en ny æra i Grønlands trykhistorie. I det år grundlagde Rink et trykkeri i Godthaab med en lille presse, der var bragt derop fra Danmark. Han begyndte i 1861 at udgive den stadig udkommende avis 'Atuagagdliutit'. Omtrent samtidig med at Rinks trykkeri begyndte sin virksomhed i Godthaab, var en anden presse begyndt at arbejde i det nærliggende Ny Herrnhut. Den blev drevet af missionæren Samuel Kleinschmidt (1814–1886), der trykte sin første bog i 1858. Grønlands tidlige trykhistorie er beskrevet i en afhandling af Poul Balle,⁸³⁾ mens Knud Oldendow har skrevet hele Grønlands bogtrykhistorie.⁸⁴⁾

Bogtryk – enkelte trykgenrer

Danske nodetryk fra den tidlige periode af bogtrykkerkunstens historie havde været næsten glemt i den danske litteratur om bogtryk. Men i 1960erne publicerede svenskeren Åke Davidsson flere studier som resultat af sin forskning på dette felt. I 1962 kom hans bog om dansk nodetryk indtil midten af 1700-tallet med beskrivelse af de danske bogtrykkes nodetryk. Bogen indeholder adskillige illustrerende eksempler på den tekniske udvikling og de forskellige metoder for nodetryk, og er forsynet med et kronologisk index over de nodetryk, der henvises til, en bibliografi over kilder og litteratur samt personregister.⁸⁵⁾ Samme år publicerede han en oversigt over det typografiske materiale, som brugtes i de tidlige skandinaviske nodetryk for at illustrere oprindelsen til det materiel, der brugtes til nodetryk i Skandinavien.⁸⁶⁾ Endelig i 1966 publicerede han resultatet af en undersøgelse af et korrekturtryk fra 1620 af komponisten Thomas Schallenberg. Korrekturtrykket stammede fra

83) Poul Balle: Fra Grønlands inkunabeltid, i: FF 1, 1954, s. 77–86; summary: Greenland 'Incunabula', s. 170.

84) Knud Oldendow: Bogtrykkerkunsten i Grønland og mændene bag den. 1957. 236 s. Anm. af Jørgen Eggert, i: Gutenberg-Jahrbuch 1960, Mainz, s. 322–325. – Knud Oldendow: Printing in Greenland. 1959. 44 s. – Knud Oldendow: Greenland (The spread of printing, Western Hemisphere). Amsterdam, London, New York 1969. 72 s.

85) Åke Davidsson: Dansk musiktryck intill 1700-talets mitt. Zusammenfassung: Dänischer Musikdruck bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. Uppsala 1962. (Studia Musicologica Upsaliensia VII). 100 s.

86) Åke Davidsson: Das Typenmaterial des älteren nordischen Musikdrucks, i: Annales Academiæ Regiæ Scientiarum Upsaliensis vol. 6, Stockholm 1962, s. 76–101.

Jørgen Hantsch og var blevet fundet i bindet til en dansk bog fra 1622.⁸⁷⁾

Udover disse studier har Nils Schiørring skrevet en afhandling om tidlige danske nodetryk til Ambrosius Lobwassers 'Der Psalter Davids', særlig nogle melodier trykt på dansk med noder mellem 1576 og 1613.⁸⁸⁾ I 1950 udkom hans disputats om verdslig dansk visesang i 1500-tallet og 1600-tallet. Skønt den hovedsagelig er en musikhistorisk studie, er den også af betydning for studiet af danske nodetryk, ikke bare på grund af den detaljerede information om salmebøger og samlinger af åndelige og verdslige sange, men også på grund af dens information om mindre kendte nodetryk som f.eks. nodetryk til lejlighedstryk af mere personlig og privat karakter.⁸⁹⁾ Om betydningen af nodetrykket til det ovennævnte nyfundne lejlighedsdigt af Hans Christensen Sthen (note 22) har Henrik Glahn skrevet en kort artikel.⁹⁰⁾

Til slut skal nævnes 2 værker af Dan Fog, antikvarboghandler i musik og nodetryk i København gennem mere end 30 år. Det ene, en oversigt over musikforlæggere og -trykkere i Danmark fra 1750 til idag, tjener som opslagsbog til at datere nodetryk. Den registrerer nodetrykkere alfabetisk og tilføjer oplysning om forlagskataloger, hvis sådanne eksisterer.⁹¹⁾ Det andet værk er en detaljeret redegørelse for såvel nodetrykning og -udgivelse som musikhandel i Danmark efter 1750. I første bind beskriver forfatteren musikhandelen fra de spæde begyndelser i 1700-tallet gennem en tid med næsten totalt anarki, da copyright ikke eksisterede, frem til et enkelt firma, Wilhelm Hansens musikforlag, som i 1879 næsten fik monopol gennem købet af det gamle musikforlag C.C. Lose, en position det har beholdt helt op til vor tid, se også note 172. I andet bind behandler Dan Fog den tekniske udvikling af nodetrykning i

87) Åke Davidsson: Korrektur till ett danskt musiktryck år 1620, i: NTBB 53, 1966, s. 98-103; Zusammenfassung: Korrektur eines dänischen Musikdrucks von 1620.

88) Nils Schiørring: Ambrosius Lobwasser i Danmark. Tidlige nodetryk efter Der Psalter Davids, i: FF X, 1963, s. 53-59; summary: Early Danish printings of tunes from Ambrosius Lobwasser's 'Der Psalter Davids', s. 165.

89) Nils Schiørring: Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang. Vol. I-II. 1950. XVI, 397; VIII, 185 s.

90) Henrik Glahn: Om Hans Christensen Sthens brudesang som musikalsk kilde, i: Hymnologiske Meddelelser 11. årg. 1982, s. 105-109; Kurzfassung: Über Hans Christensen Sthens Brautlied als musikalische Quelle, s. 110.

91) Dan Fog: Dänische Musikverlage und Notendruckereien. Beiträge zur Musikalien-datierung. 1972. 27 s.

perioden. Værket er en uvurderlig håndbog til studiet af dansk musikhandel og nodetrykning, ikke mindst på grund af det kildemateriale, forfatteren har samlet. Et par ting bør fremhæves: et register over musikbiblioteker i København og i provinsen, et komplet salgskatalog fra 1784, som giver en ide om, hvad det var for musik, der var til salg på det danske marked på det tidspunkt, en kronologisk liste over den første danske musikforlægger, Søren Sønnichsens publikationer fra 1784 til 1818 og endelig den mest fremtrædende musikforlægger i første halvdel af 1800-tallet, C.C. Loses publikationer fra 1802 til 1845. En revideret og forkortet tysk oversættelse af værket udkom i 1986.⁹²⁾

På basis af en stor privatsamling, 'den Rosendahlske', har Volmer Rosenkilde redegjort for europæiske bibeludgaver gennem århundrederne, deriblandt også de danske bibeloversættelser og deres trykhistorie.⁹³⁾ Desuden har han skrevet boghistoriske indledninger til facsimileudgaverne af de ældste danske oversættelser af Ny Testamente og Gammel Testamente (1524-1541) udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab.⁹⁴⁾

De danske salmer og salmebøger har i nyere tid været genstand for omfattende forskning, hvis resultater er publiceret i en række bøger og artikler, der har interesse også ud fra en boghistorisk synsvinkel. I sit monumentale værk om de danske salmer leverer Anders Malling en vrimmel af detaljer om de trykkere og boghandlere, der var involveret i udgivelsen af salmebøgerne. Værket indeholder oplysninger om alle udgaver lige fra reformationen og til den sidste autoriserede danske salmebog fra 1953.⁹⁵⁾

I 1971 publicerede Dick Helander en undersøgelse af nogle sammenhørende salmetryk fundet som bindfyld i forskellige svenske, finske og tyske biblioteker og arkiver. Der var tale om Hans Tausens salmebog trykt i Lübeck 1568. Resultatet af Helanders arbejde er, at salmebogen, som ikke er fuldstændigt bevaret i Danmark, nu findes i et stort set

92) Dan Fog: Musikhandel og nodetryk i Danmark efter 1750. Vol. 1-2. 1984. 507; 223 s. - Dan Fog: Notendruck und Musikhandel im 19. Jahrhundert in Dänemark. 1986. 336 s.

93) Volmer Rosenkilde: Europæiske bibeltryk. Omkring den Rosendalske bibelsamling. Esbjerg 1952. 240 s.

94) Danske bibelarbejder fra Reformationstiden. Facsimiletryk. Med sprog- og boghistoriske indledninger ved Bertil Molde og Volmer Rosenkilde. 1-3. 1950. 54, 682; 52, 658; 80, 436 s.

95) Anders Malling: Dansk salmehistorie VIII. Salmebøgerne. 1978. 561 s.

komplet eksemplar i Uppsala universitetsbibliotek.⁹⁶⁾ Den ældste autoriserede salmebog i Danmark, Hans Thomissøns salmebog publiceret i 1569 og senere optrykt i mere eller mindre autoriserede udgaver gennem 1600-tallet, har været genstand for detaljeret boghistorisk beskrivelse af såvel Erik Dal⁹⁷⁾ som af Jens Lyster.⁹⁸⁾ Kalenderne i de ældste danske salmebøger er blevet undersøgt af Merete Geert Andersen.⁹⁹⁾

Hvad aviser og tidsskrifter angår, må først nævnes genoptrykket 1977 af P.M. Stolpes værk fra 1878–1882 om de danske flyveblade, aviser og tidsskrifter frem til midten af 1700-tallet. Dette overordentlig grundige og oplysende værk er stadig en uovertruffet informationskilde, hvad angår bogtrykkere og boghandlere i den periode, det behandler.¹⁰⁰⁾

I 1988 begyndte Jette D. Søllinges og Niels Thomsens håndbog over den danske dagpresse at udkomme, den første fuldstændige danske avisbibliografi. Af tre planlagte bind er de første to kommet. De dækker tiden fra 1634 til 1917. Værket henvender sig vel mest til pressehistorikere, men i kraft af de oplysninger, det giver om trykkeriforhold, udgivere, oplag, format og privilegier til udgivelse, er det en fortræffelig håndbog også for bogtrykshistorikere, navnlig når de afsluttende registre kommer til at foreligge. For hver enkelt avis og for de almene tidsskrifter, der er medtaget, angives, hvorvidt de er repræsenteret i Kgl. Bibl., UB, Statsbiblioteket eller evt. andetsteds.¹⁰¹⁾

Danske tidsskrifter har ikke været underkastet en lignende dybtgående historisk undersøgelse. Men i 1961 publicerede Harald Jørgensen en bog om de danske tidsskrifter indtil 1848. Her finder man bl.a. oplys-

96) Dick Helander: *Danskt pärmfynd från 1568: Hans Tausens Salmebog*, i: *Kirkehistoriske samlinger* 1971, s. 58–129.

97) Erik Dal: *Hans Thomissøns salmebog 1569–1676. En almen orientering og en speciel bibliografi. Efterskrift til: Den danske Psalmebog. Af Hans Thomisson. 1569. Facsimiletryk 1968.*

98) Jens Lyster: *Hans Thomissøns salmebog mutatis mutandis. Et bidrag til dansk salmebogshistorie 1569–1608*, i: *Hvad Fatter gjør... Boghistoriske, litterære og musikalske essays tilegnet Erik Dal*. Herning 1982, s. 308–333.

99) Merete Geert Andersen: *Kalendarierne i vore ældste danske salmebøger*, i: *Hymnologiske Meddelelser* 5. årg. 1976, s. 101–129.

100) P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark, dens Vilkaar og Personer indtil Midten af det attende Aarhundrede. I-IV. 1878–1882. Fot. optr. 1977. 235, XCIV; 368: 276: 324 s.*

101) Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: *De danske aviser 1634–1989. I-II. Odense 1988–89. 356 s. og 727 s.*

ninger om tidsskriftlitteraturens store vækst fra ca. 1770, og enkeltheder om en række mere betydelige tidsskrifter.¹⁰²⁾

I anledning af sit forlagsjubilæum udsendte Gyldendal 1970 en oversigt over danske skolebøger fra 1770 til 1970. Udover oplysning om skolerne og de sociale forhold i almindelighed indeholder bogen karakteristikker af enkelte skolebøger og læresystemer og til sidst en kronologisk ordnet liste over de skolebøger, der blev brugt i folkeskolen og gymnasierne. Oplysninger om typografi og illustrationer findes hele bogen igennem, og bogtrykkere og forlæggere nævnes i forbindelse med beskrivelsen af de enkelte bøger.¹⁰³⁾

Endnu mere interessant fra et boghistorisk synspunkt er en artikel af Poul Müller. Det er en illustreret beskrivelse af bøger brugt i folkeskolen i ældre tid, katekismer, bibelhistorier, abc'er og regnebøger. Der gives oplysninger om førstetryk, genudgivelser, bogtrykkere og boghandlere og illustrationer.¹⁰⁴⁾

Inger Simonsens pionerarbejde om de danske børnebøger i 1800-tallet, publiceret første gang i 1942, blev genudgivet i 1966. Den var det første videnskabelige værk, der ud fra et litteraturhistorisk synspunkt tog dette emne op. Periodens børnebøger bliver gennemgået i enkeltheder; deres indhold, typografi og illustrationer analyseres, og i noterne oplyses samvittighedsfuldt om forlæggerne og mange andre enkeltheder.¹⁰⁵⁾

I 'Fra billedark til billedbog' af Vibeke Stybe lægges der først og fremmest vægt på børnebogens illustrationer, og den funktion, illustrationerne har haft i samtiden og har for eftertiden som meddelelses- og dokumentationsmiddel. Bogen har derfor også interesse for boghistorikere i kraft af det store illustrationsmateriale og oplysningerne om bøgernes illustratører og deres forlæggere.¹⁰⁶⁾

Da to eksemplarer af førsteudgaven fra 1847 af børnebogen 'Den store Bastian' kom for dagen i 1962, gav det Vibeke Stybe anledning til

102) Harald Jørgensen: Tidsskriftpressen i Danmark indtil 1848. 1961. (Berlingske Bibliotek 18). 111 s.

103) Skolebøger i 200 år. Red. af Vagn Skovgaard-Petersen. 1970. 245 s.

104) Poul Müller: Af almuedrengens skoletaske (hvis han havde nogen), i: Af landsbyskolens saga. Red. af Albert Johansen. Aarhus 1964, s. 83-113.

105) Inger Simonsen: Den danske børnebog i det 19. århundrede. Fot. optr. 1966 af udg. 1942. 303 s.

106) Vibeke Stybe: Fra billedark til billedbog. Den illustrerede børnebog i Danmark indtil 1950. 1983. 244 s.

at studere denne udgave specielt. Hun sammenlignede den danske udgave med den første tyske og påviste, at den ukendte danske illustratør har fulgt Heinrich Hoffmans tegninger nøje, selvom han hist og her havde nogle fornøjelige ideer selv. Hun påviste også, at originaludgaven har praktisk talt det samme udseende som de nuværende udgaver, den vigtigste forskel er forandring af titlen. Det var først i 1867-udgaven, den kom til at hedde 'Den store Bastian', den danske gengivelse af det tyske 'Grosser Nikolaus'.¹⁰⁷⁾

I 1866 udkom førsteudgaven af 'Peters Jul', forfattet af Johan Krohn og illustreret af Pietro Krohn og Otto Haslund. Bogen, der er helt forskellig fra de senere udgaver, vakte ikke kunstneres tilfredshed, og de ville ikke have den udgivet, men gik alligevel med hertil, af hensyn til forlæggeren Wøldike, som var gået fallit. I en indledning til genudgivelsen af førsteudgaven belyser H.P. Rohde grundigt bogens udgivelseshistorie.¹⁰⁸⁾

Ikke mindst har de danske skillingsviser været genstand for forskning. Danske skillingsviser og deres producenter i årene omkring 1800 behandles af Iørn Piø. Han analyserer kilderne med hensyn til oplysning om visernes udgivere, oftest bogtrykkere, visernes oplag og spredning og udgiverens indtjening. I et bilag oplyses årene for udgiverens virksomhed og deres adresser.¹⁰⁹⁾

Familien Triblers skillingsviserproduktion i perioden 1812-42 er emnet for en artikel af Svend Nielsen. Undersøgelsen bygger på 2 kapsler i Kgl. Bibl.s småtrykssamling indeholdende ca. 800 skillingstryk udsendt af dette forlag. Efter et kort rids af familiens forhold på grundlag af Carl Elberlings 'Oehlschläger som Gadeviser-Digter' gennemgås selve skillingstrykkets udstyr, forlagsangivelser og købere samt visernes baggrundsmiljø, forfatterne, melodistof etc.¹¹⁰⁾

Julius Strandberg (1834-1903), der var den alt dominerende forlægger og forfatter af viser og andre folkelige tryk i sidste halvdel af 1800-tallet, var uddannet typograf. Han begyndte tidligt at skrive skil-

107) Vibeke Stybe: Den første danske Bastian, i: BV 1962/63, s. 100-109; summary: The first Danish 'Struwelpeter', s. 176f.

108) Johan Krohn: Peters Jul. Med tegninger af Otto Haslund og Pietro Krohn. Gengivet efter første udgave 1866. Med en indledning af H.J. Rohde. 1962. 60 s. ill.

109) Iørn Piø: Produktionen af danske Skillingsviser mellem 1770 og 1821 og samtidens syn på genren. 1969. 127 bl.

110) Svend Nielsen: Skillingsviser udsendt af familien Tribler i perioden 1812-42, i: Folkeminder 1965-1967, s. 167-198.

lingsviser, og 1861 fik han sin egen butik, hvorfra han udsendte de første skillingsviser på eget forlag. Strandbergs virksomhed findes behandlet i en række skrifter af Iørn Piø, der har haft det held at kunne benytte Strandbergs egne dagbøger og årlige produktionsoversigter, hvorved man får indblik i en formidabel omsætning.¹¹¹⁾

Til sidst skal nævnes Egill Snorrasons artikel om 1500- og 1600-tallets lægebøger, både de populære lægebøger og de videnskabelige værker, med særlig hensyntagen til typografiske karakteristika og de medicinske illustrationer.¹¹²⁾

Bogillustration i almindelighed

I Danmark som i andre lande blev bogillustrationer brugt fra bogtrykkets første dage, og den danske illustrationskunst udviklede sig ad de samme kunsthistoriske linier som i Europa, både teknisk og stilmæssigt. Et par værker, der behandler den danske kunsthistorie i almindelighed, rummer også bidrag til studiet af dansk bogillustrationskunst. Philip Weilbachs *Kunsterleksikon* udkom 1947-1952 i en ny forøget udgave. De tre bind indeholder biografier af mere end 5000 danske kunstnere og kunsthåndværkere med en fortegnelse over kunstneres arbejder og en bibliografi over skrifter af og om kunstnerne, såvel som henvisning til arkivalisk stof, dersom sådant findes. Man kan her finde oplysninger om f. eks. en række bogtrykkere, der også var formskærere, ikke kun den kendte Lorentz Benedicht, men også senere bogtrykkere som C.G. Glasning og Thomas Larsen Borup.¹¹³⁾

I 1970 blev kunsthistorikeren Jørgen Sthyrts rigt illustrerede værk om den danske grafiske kunst fra 1500 til 1910 genudgivet. På grund bogens

111) Iørn Piø: Julius Strandbergs skillingsviserproduktion 1861-1903, i: *Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab* 1974, s. 17-48; summary: *Julius Strandberg's Mass Production of Broadside Ballads (1861-1903)*, s. 48-49. - Også udgivet særskilt i: *Meddelanden från svenkst visarkiv*; 34. - Uddrag af Julius Strandbergs hidtil ukendte dagbøger, i følgende bøger: Iørn Piø: *Skillingsviserne om Christiansborg Slots brand 1884*. 1959 s. 53-58. - Iørn Piø: *Jul i et viseværksted*. 1974. [44], 16 s. - Iørn Piø: *80'er-viser fra Julius Strandbergs skillingsvise-værksted*. 1980. 92 s.

112) Egill Snorrason: *Dansk lægevidenskabs boglige udtryk i det 16. og 17. århundrede*, i: *BV* 1968/70, s. 249-265.

113) Weilbachs *kunsterleksikon*. 3. ed. Red. af Merete Bodelsen og Povl Engelstoft. Vol. 1-3. 1947-1952. 594; 617; 606, 135 s.

grundige behandling af de enkelte kunstners værker er den tillige en fortræffelig fører i studiet af danske bogillustrationer, skønt disse kun bliver nævnt, når det er berettiget ud fra et kunstnerisk synspunkt. Derfor er den populære grafik som f.eks. etbladstryk ikke omtalt.¹¹⁴⁾ Den øgede interesse for netop den populære grafik har dog i de seneste årtier været meget markant. Den ovennævnte bibliografi over danske etbladstryk (se note 28) udkom 1961, og i 1973 fulgte V.E. Clausen dette arbejde op med et omfattende værk om populær grafik i Skandinavien fra bogtrykkets begyndelse til slutningen af 1800-tallet. Efter et kort indledende kapitel om træsnit og etbladstryk før 1700 følger en beskrivelse af de forskellige bogtrykkeres bidrag. Den rigt illustrerede bog fokuserer på dansk illustrationskunst. Dette skyldes hovedsagelig, at størstedelen af de populære etbladstryk blev udført i danske trykkerier, selvom svenske trykkerier også bidrog med en betydelig del. De andre skandinaviske lande blev derfor i vid udstrækning forsynet med disse tryk fra Danmark og Sverige. I indexet over de 201 illustrationer gives oplysning om trykker, billedstørrelse og nuværende opbevaringssted. Ydermere indeholder bogen en bibliografi og et person- og stedregister.¹¹⁵⁾

Et enkelt billedtrykkeri, Thøger Petersens trykkeri i Hjørring, og dets virksomhed, er tidligere blevet behandlet i en artikel af V.E. Clausen og Johs. E. Tang Kristensen, hovedsagelig på grundlag af V.E. Clausens egen samling af billedtryk fra trykkeriet, hvorover der gives en fortegnelse.¹¹⁶⁾ En fortegnelse over skillingsblade fra Treårskrigen 1848-1850 med et register over bogtrykkere og litografiske anstalter findes i Jørgen Paulsens bog om billeder fra Treårskrigen.¹¹⁷⁾

Bogillustration 1600-1800

I 1500-tallet var træsnit dominerende som bogillustrationer både i Danmark og i Europa som helhed, og der var så at sige ingen national

114) Jørgen Sthyr: Dansk grafik 1500-1800. 1943. 300 s. - Dansk grafik. 1800-1910. 1949. 331 s. Fot. opr. 1972.

115) V.E. Clausen: Folkelig grafik i Skandinavien. 1973. 219 s. - V.E. Clausen: Populäre Druckgrafik Europas. Skandinavien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München 1973. 222 s. - V.E. Clausen: Stampe popolari Scandinave. Milano 1973. 216 s.

116) Viggo E. Clausen og Johs. E. Tang Kristensen: Et billedtrykkeri for 100 år siden, i: Vendsyssel Aarbøger 18, 1949-50, s. 381-404.

117) Jørgen Paulsen: Billeder fra Treårskrigen 1848-1850. 1952, s. 221-234.

illustrationskunst århundredet igennem. De udenlandske forbilleder for de danske træsnit er emnet for tre artikler om danske bogillustrationer i slutningen af 1500-tallet.

I 1966 påviste Povl Otzen, at forbillederne for træsnittene i den anden danske foliobibel, Frederik II's bibel, trykt i København 1589, fandtes i en tysk bibel, trykt i Frankfurt 1560 for Sigmund Feyerabend. Træsnittene i den tyske bibel var signeret med den velkendte nürnbergertegner og kobberstikker Virgil Solis' monogram. På de nyskårne stokke, der blev brugt til den danske bibel fra 1589, mangler monogrammet. I følge forfatteren blev illustrationerne sandsynligvis nyskårne i Wittenberg, hvor de blev brugt til to Wittenberg bibler fra 1581 og 1584, og senere solgt til Danmark. I København blev de derefter brugt til bibelen 1589, og senere til en udgave af Solis' 'Biblische Figuren' 1602 samt til den tredje danske foliobibel fra 1632-33, Christian IV's bibel.¹¹⁸⁾

Den sidst nævnte bibel, Christian IV's foliobibel, blev desuden forsynet med nye titelblade i kobberstik til henholdsvis de historiske og poetiske bøger, profeterne og Det ny Testamente, stukket af nedennævnte Simon de Pas. Disse titelblades ikonografi belyses af en artikel af Carsten Bach-Nielsen. Han mener, at der er tale om en politisk manifestation, et indlæg i samtidens statsretslige debat, og at Sjællands biskop, Jesper Brochmann, havde en væsentlig indflydelse på, hvordan kobberstikkene udformedes, især hovedtitelbladet.¹¹⁹⁾

I en artikel fra 1967 koncentrerer Georg Garde opmærksomheden om den indflydelse, dansk bogillustrationskunst fik fra den franske bogillustrator Bernard Salomon (ca. 1508-61) gennem Virgil Solis' træsnit i de ovennævnte bibler.¹²⁰⁾ Samme forfatter helliger en anden artikel til studiet af inspirationen for de dekorative rammer, som bogtrykkeren og træskærereren Lorentz Benedicht brugte i sine bøger i sidste halvdel af 1500-tallet. Blandt de kunstnere, som Benedicht kopierede var Albrecht Dürer, Hans Brosamer, Virgil Solis og den uidentificerede monogrammist Æ, fra hvem han fik sine sideborter. Forfatteren viser, at deres

118) Povl Otzen: Illustrationerne i Frederik II.s Bibel 1589, i: FF XIII, 1966, s. 51-70; summary: The illustrations of Frederik II's Bible 1589, s. 172f.

119) Carsten Bach-Nielsen: Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi, i: Kirkehistoriske Samlinger 1990, s. 61-90.

120) Georg Garde: Lidt om dansk og fremmed bogkunst i det 16. århundrede, i: FF XIV, 1967, s. 7-22; summary: Notes on Danish and foreign book illustration in the sixteenth century, s. 159.

oprindelse måske kan spores endnu et trin bagud til Pierre Vase, som virkede i Lyon omkring 1550.¹²¹⁾

I begyndelsen af 1600-tallet blev kobberstik efterhånden mere brugt til bogillustrationer. Men det er først i 1620erne, man støder på en bosiddende kobberstikker i Danmark, nemlig den tyskfødte Simon de Pas (1595–1647). Hans liv og arbejde som kobberstikker for kongen og universitetet fra 1624 til hans død er emnet for en artikel af H.D. Schepelern. Forfatteren har gjort omfattende kildestudier og har tilføjet et udvalg af materialet til artiklen samt en kronologisk liste over de kobberstik, Simon de Pas udførte i Danmark. Disse kobberstik indbefatter adskillige titelblade, deriblandt tre titelblade til den ovennævnte foliobibel fra 1632–33.¹²²⁾

Det mest usædvanlige bidrag til bogillustrationskunsten i 1600-tallet i Danmark var imidlertid Albert Haelweghs (d.1673) arbejder. Hans tidligste arbejde som kobberstikker i Danmark kan dateres til ca. 1643. I 1647 blev han udnævnt til kobberstikker for kongen og universitetet. En bog om hans liv og arbejder af Jørgen Sthyr publiceredes i 1965. Det er en revideret og illustreret version af en artikel fra 1938. Bogen indeholder en fortegnelse over Haelweghs arbejder, 286 ialt, og et personregister. Udover kobberstik til titelblade og portrætter til ligprædikener bør især nævnes de smukke kobberstik til anatomen og botanikeren Simon Paullis værker – 'Flora Danica' 1648 og 'Quadripartitum botanicum' 1667.¹²³⁾ Illustrationerne til anatomen Thomas Bartholins (1616–1680) anatomiske bøger er også Haelweghs værk, som det er påvist af Egill Snorrason i en artikel i 1973.¹²⁴⁾

Også i 1700-tallet foretrak bogtrykkere at illustrere deres bøger med kobberstik. Da denne metode imidlertid var dyr, tog de sommetider tilflugt til billigere metoder og lod i stedet skære træsnit, der kunne gå an i publikationer for det populære marked som skillingsviser og kistebla-

121) Georg Garde: Lorentz Benedichts dekorative rammer. Inspirationen fra Lyon, i: FF XVI, 1969, s.31–42; summary: Lorentz Benedicht's decorative borders. The inspiration from Lyon, s. 152.

122) H.D. Schepelern: Simon de Pas og andre kobberstikkere omkring Christian IV, i: Kunstmuseets årsskrift 1951. 1952, s. 1–45.

123) Jørgen Sthyr: Kobberstikkeren Albert Haelwegh. 1965. 232 s.

124) E. Snorrason: Illustrationerne i anatomen Thomas Bartholins publikationer 1641–1661, i: FF XX, 1973, s.71–108; summary: The anatomical illustrations of Thomas Bartholin's publications 1641–1661, s. 161f.

de. Udover V. E. Clausens omfattende værker om dette emne (se note 28 og 115) og Tang Kristensens artikel om bogtrykkeren og træskærereren Thomas Larsen Borup (se note 64), har Bjørn Ochsner set nærmere på nogle billedark, der beskriver Struensees arrestation, fængsling og henrettelse. Det mærkværdige ved disse etbladstryk er, at selvom de kun er trykt i én farve, er de alligevel trykt med to stokke. For at forklare dette henviser Ochsner til en bog af træskærereren Jean Michael Papillon: 'Traité historique et pratique de la gravure en bois' I-III, Paris 1766-1768, som indeholder retningslinier for en hurtig måde at lave tryk med krydsskraverede partier på ved hjælp af to stokke. Denne teknik må på en eller anden måde være kommet til den danske træskærers kendskab.¹²⁵⁾

I anden halvdel af 1700-tallet blev der udgivet en række monumentale værker i folioformat, hovedsagelig indenfor naturvidenskab. Disse værker er rigt illustreret med kobberstik, nogle af dem meget smukt koloreret. Et af de smukkeste er 'Flora Danica', det storslåede danske botaniske billedværk på 18 bind, der i årene 1761 til 1883 udkom med økonomisk støtte af regeringen. Botanikeren G.E. Oeder (1728-1791) var udgiver af de første bind. Kobberstikkene i disse tidlige bind blev lavet af den tyskfødte Michael Rössler (1705-1777) fra Nürnberg og hans søn Martin. Forberedelsen til værket og betingelserne, hvorunder det blev publiceret, er indgående beskrevet i tre artikler af Jean Anker.¹²⁶⁾ En populær præsentation af såvel dette værk som Simon Paullis 'Flora Danica' fra 1648 foreligger i en rigt illustreret bog af M. Skytte Christiansen.¹²⁷⁾

I årene 1719-1751 skrev Ludvig Holberg sine komedier og satirer, som siden da er blevet genoptrykt utallige gange. I en artikel giver Jens Fr. Nørbæk en oversigt over rækken af Holberg-illustrationer, f.eks. med

125) Bjørn Ochsner: Træsnit i en farve trykt med to stokke. Nogle særprægede Struensee-kistebreve, i: FF XIX, 1972, s. 47-56; summary: Single-colour woodcuts printed from two blocks, s. 160.

126) Jean Anker: Billedfremstilling til 'Flora Danica' i det attende århundrede, i: Philobiblon. Nordisk Tidsskrift for Bibliofili Exlibris og Bogkunst 2, 1948, s. 117-129. - Jean Anker: From the early history of Flora Danica, i: Libri 1, 1950/51, s. 334-350. - Jean Anker: Flora Danica som herbarium vivum, i: NTBB 38, 1951, s. 5-13; summary: Flora Danica as a 'Herbarium Vivum', s. 14.

127) M. Skytte Christiansen: Historien om Flora Danica. To bogværker og et porcelænsstel. 1973. 67 s. - Jf. en kort artikel om samme emne af Palle Birkelund: Planter og porcelæn, i: Skalk nr. 5 1990, s. 18-27.

morsomme eksempler på, hvordan Robert Storm Petersen og Hans Scherfig har opfattet 'Niels Klim'.¹²⁸⁾

Exlibriskunsten i Danmark falder hovedsagelig i en ældre og en moderne periode, med guldalderen som en periode imellem, hvor exlibris er fåtallige. En del exlibris-ejere fra netop dette tidsrum brugte enkle, men undertiden meget yndefulde typografiske exlibris, dvs. exlibris fremstillet med brug af typografiske elementer. En del af disse exlibris, fortrinsvis fra 1790 til ca. 1835, er beskrevet af Erik Dal i en artikel i 1966, hvor alle de eksempler, han kendte, er reproduceret.¹²⁹⁾ Exlibrislitteraturen iøvrigt lades her ude af betragtning.

Bogillustration 1800–1920

Som ovenfor nævnt mangler tredje del af Lehm Laursens 'Dansk Litteratur om Bogvæsen', der bl.a. skulle have registreret illustrationskunsten. Der skal derfor undtagelsesvis nævnes en bog, som udkom før 1950, nemlig H.P. Rohdes udmærkede bog om dansk bogillustration fra 1800 til 1890. I let tilgængelig form giver forfatteren en fremstilling af 1800-tallets illustrationskunst, såvel om de nye reproduktionsmåder, litografien, træsnittet med mere, som om tidens kunstnere, f.eks. Johan Thomas Lundbye, P.C. Skovgaard og Lorenz Frølich.¹³⁰⁾

Litografien blev introduceret i Danmark i 1811 af tyskeren Wilhelm Heinrich Wensler. I en artikel af Kristian Grønborg gives en oversigt over de tidlige litografer i Danmark og de danske litografiske tryk fra 1811 til 1850. Som kildegrundlag har han bl.a. kunnet bruge en fortegnelse over, hvad 'Det kongelige Steentrykkerie' har pligtatleveret til Det kongelige Bibliotek.¹³¹⁾

I første halvdel af 1800-tallet så mange pragtfuldt illustrerede ornithologiske værker dagens lys i Frankrig og Tyskland. Det gav den danske maler og kobberstikker Johann Ernst Christian Walter (1799–1860) ideen til at udgive en serie illustrerede naturhistoriske værker, hvoraf 'Nordisk Ornithologie', afsluttet 1841, er det vigtigste. Det indeholder

128) Jens Fr. Nørbæk: Danske Holberg-illustrationer fra Abildgaard til Arnel, i: BV 1974/76, s. 57–76, 88.

129) Erik Dal: Nogle gamle typografiske exlibris, i: FF XIII, 1966, s. 109–113; summary: Some old typographically printed bookplates, s. 174. – En forøget version i: De grafiske fags årbog 1966, 1966, s. 25–33.

130) H. P. Rohde: Dansk bogillustration 1800–1890. 1949. 91 s.

131) Kristian Grønborg: Tidlige danske litografiske tryk, i: BV 1974/76, s. 89–96.

288 håndkolorerede kobberstik, tegnet efter fugle, som Walter selv fangede. I en artikel fra 1955 fortæller Jean Anker indgående om værkets tilblivelse.¹³²⁾

Danske H.C. Andersen-illustrationer fra 1835 til 1975 er emnet for en bog af Erik Dal. I første del, tiden indtil 1925, er det især illustrationer af Vilhelm Pedersen (1820-1859), Lorenz Frølich (1820-1908) og Hans Tegner (1853-1932), der beskrives.¹³³⁾ Udover denne bog er der publiceret to artikler om Lorenz Frølich, den første illustrator af H.C. Andersens eventyr. Knud Hendriksen koncentrerer sig om Frølich som illustrator af H.C. Andersens eventyr, og den teknik der blev brugt til reproduktionerne af hans tegninger.¹³⁴⁾ Hanne Westergaard beskriver Frølichs bogillustrationer i almindelighed og giver eksempler herpå.¹³⁵⁾

Vilhelm Pedersens bogillustrationer i 'Folkekalender for Danmark' er udgivet med en indledning af Erik Dal, hvor han redegør for disse illustrationer, og for 'Folkekalenderen', dens redaktører, skribenter og andre illustratører.¹³⁶⁾

De danske folkeviser er blevet illustreret på forskellig måde gennem tiderne. I en artikel fra 1957 gennemgår Erik Dal folkeviseillustrationerne fra begyndelsen af 1500-tallet til idag, med særlig vægt lagt på tegningerne af Lorenz Frølich og brødrene Joakim og Niels Skovgaard.¹³⁷⁾

F. Hendriksen (1847-1938) var sin tids betydeligste xylograf. I hans ungdom var den fotografiske reproduktion endnu ikke blevet indført som bogillustration; men fotografiet havde alligevel tvunget træsnittet til en endnu større grad af nøjagtighed af det, der skulle illustreres. Af særlig betydning for dansk boghåndværk var den artikel, han publicere-

132) Jean Anker: J.E.C. Walters pragtværk om de nordiske fugle, i: FF II, 1955, s. 99-106; summary: Joh. Ernst Chr. Walter's illustrated work about the Scandinavian birds, s. 148.

133) Erik Dal: Danske H.C. Andersen-illustrationer 1835-1975. 1975. 191 s.

134) Knud Hendriksen: Om Lorenz Frølich, den første illustrator af H.C. Andersens eventyr og om gengivelsen af hans billeder, i: BV 1955, s. 9-20; summary: Lorenz Frølich's illustrations for Hans Andersen's fairy tales, s. 114f.

135) Hanne Westergaard: Lorenz Frølich. Et bidrag til hans illustrationskunst, i: BV 1964, s. 59-92.

136) Vilhelm Pedersens illustrationer i Folkekalender for Danmark og Christian Winthers novelle Ristestenen udg. med indledning af Erik Dal. Frederiksberg og Herning 1977. 71 s.

137) Erik Dal: Danske folkeviseillustrationer, i: BV 1957, s. 9-41; summary: Danish ballad illustrations, s. 108.

Rudyard Kipling
LYSET DER SLUKTES

Valdemar Andersens bogomslag til Kiplings „Lyset der sluktes“, 6. oplag 1918, med en slagplads efter slaget. Jvf. note 140-42 og 177

de i 'Politiken' 26. december 1884: 'Vore Bøgers Udstyrelse', hvori han kritiserede det dårlige håndværk i de danske bøger (se note 42). I 1963 til Foreningen for Boghaandværks 75-årsdag udkom en biografi af F. Hendriksen tilligemed et historisk rids af Foreningen siden grundlæggelsen i 1888. Bogen er forsynet med en bibliografi over Hendriksens skrifter og én over Foreningens skrifter samt med noter og personregister.¹³⁸⁾ I hundredåret for Hendriksens artikel 'Vore Bøgers Udstyrelse' og i halvtredsåret for ansættelsen af efterfølgeren Hans Christensen udgav Erik Dal en bog med nogle tidlige xylografier af Hendriksen og en afhandling om Hendriksens ugeblad 'Ude og Hjemme'. Han beskriver grundigt bladets stof og teknik. Særlig interessant er redegørelsen for ugebladets økonomi, herunder f. eks. honorarer og løn til forfattere, kunstnere og xylografer.¹³⁹⁾

De illustrerede danske bogomslag fra perioden 1870 til 1920 er emnet for Alf C. Melhus's artikel, der bygger på materiale fra en udstilling arrangeret af Melhus på Universitetsbiblioteket i Fiolstræde. Som de bedste og mest berømte kunstnere på dette område nævnes Lorenz Frølich, Hans Tegner, Frants Henningsen, Hans Nicolai Hansen, Louis Moe, Kristian Kongstad og Valdemar Andersen.¹⁴⁰⁾

Den danske bogillustrationskunst i første del af vort århundrede er behandlet af Walter Schwartz' 'Danske Bogillustratorer fra Valdemar Andersen til Axel Salto'. Det er en forkortet udgave af hans store værk 'Dansk Illustrationskunst fra Valdemar Andersen til Ib Andersen' fra 1949. Enkelte af disse kunstnere begyndte deres kunstneriske virke før 1. verdenskrig: Valdemar Andersen, Aksel Jørgensen, Axel Nygaard og Robert Storm Petersen. Efter hver artikel findes oplysninger om kunstnerens biografiske data, tilknytning til dagblade og lignende, deres produktion indenfor bogkunsten samt litteraturhenvisninger. Billedmaterialet er et andet end i 'Dansk Illustrationskunst', og der er næsten udelukkende valgt gengivelser af bogillustrationer og bogsider.¹⁴¹⁾ Om Valdemar Andersens liv og virke foreligger desuden Poul Carit Ander-

138) Vald. Pedersen: Xylograf F. Hendriksen 1847-1938. 1963. 461 s.

139) Erik Dal: Nogle tidlige Xylografier af F. Hendriksen. Udgivet med Ledsagetekst og et Kapitel om Ude og Hjemme. 1984. 87 s.

140) Alf C. Melhus: Halvhundre års danske bogomslag 1870-1920, i: BV 1955, s. 69-93; summary: Illustrated book-covers in Denmark 1870-1920, s. 117-18.

141) Walter Schwartz: Danske bogillustrationer fra Valdemar Andersen til Axel Salto. [1973]. 135 s.

sens bog fra 1975. Den indeholder afsnit om Valdemar Andersens bogillustrationer og bogomslag og en oversigt over litteratur om Valdemar Andersen.¹⁴²⁾

Bogindbinding

Danske renæssancebogbind fra 1500-tallet adskiller sig ikke fra de samtidige tyske bogbind, hverken ved hensyn til materiale, udførelse eller stil. Da der kun findes få sporadiske studier af danske bogbindere og deres virksomhed og redskaber til dekoration, er det meget vanskeligt at identificere danske bogbind eller at fastslå, om bøger eller manuskripter var i Danmark på det tidspunkt, de blev indbundet. Et forsøg i den retning er blevet gjort af Karsten Christensen med en gruppe bogbind, der findes i danske og svenske biblioteker og arkiver. Bindene er alle dekoreret med det samme sæt bogbinderstempler. Ved en grundig analyse af udsmykningen kombineret med informationer fra Rentekammeret og andet opsporet kildemateriale er det lykkedes forfatteren at tilskrive disse bind Christoffer Schrodt, der var bogbinder i København fra 1569 til 1583.¹⁴³⁾

De første bogbinderlaugs artikler i Danmark er fra 1646. De gjaldt kun lokalt, men da de i kun lidt ændret form i 1685 fik kongelig konfirmation, blev de gældende for hele riget. Bogbindere i Danmark såvel som i Norge måtte indrette sig efter det københavnske laug. Den eneste undtagelse var bogbinderlauget i Odense, hvor bogbindere fik deres eget uafhængige laug i 1694. I 1959 udgav Holger Rasmussen en bog om bogbindere i Odense før 1694. På grundlag af kildemateriale fra Landsarkivet for Fyn får vi en fyldig beretning om Odenses bogbinderes virksomhed både fra et socialt og et økonomisk synspunkt. Skifter viser deres beholdninger af værktøj og bøger, sidstnævnte vidnesbyrd om deres virksomhed som boghandlere.¹⁴⁴⁾

I 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet blev kattunpapir ofte brugt som omslag eller forsatspapir til danske bøger. Ved en udstilling i

142) Poul Carit Andersen: Valdemar Andersen. En dansk tegner. 1975. 95 s.

143) Karsten Christensen: Christoffer Schrodt – en dansk bogbinder fra Frederik II's tid. Et tilskrivningsforsøg, i: FF XXIV, 1979–80, s. 37–62; summary: Christoffer Schrodt – a Danish bookbinder from the time of Frederik II. An attempt at attribution, s. 222–23.

144) Holger Rasmussen: Bøger og bogbindere i Odense før 1694. Odense 1959. 123 s.

Kunstindustrimuseet i 1958 blev der vist en samling ubrugt eller kasseret, udateret kattunpapir sammen med en samling bøger lånt fra danske biblioteker, der var indbundet i eller havde forsatspapir af kattunpapir. Med få undtagelser blev der kun vist bøger i samtidige omslag, og da man gik ud fra, at kattunpapiret, der var brugt til bøgerne, var fra samme år som bøgerne var trykt eller lidt før, blev bøgerne en kilde, hvormed man kunne datere udateret papir. I en artikel har Svend Eriksen beskrevet arbejdet i forbindelse med udstillingen og overvejelserne med hensyn til dateringen af papirerne ved hjælp af bøgerne. Alle papirer, dateret på denne måde, blev fotograferet, og der blev lavet en maskinskrevet og annoteret katalog. Kopier af fotografierne og katalogen findes på Kunstindustrimuseet og Kgl. Bibl. og er endvidere sendt til Victoria and Albert Museet i London og til Harvard University, Cambridge Mass.¹⁴⁵⁾

I 1837 fik bogbinderlauget i København skåret 135 messingstempler, af hvilke de fleste stadig er bevaret. De blev brugt til at dekorere alle 'mesterbind', d.v.s. de bind, der indtil 1857 skulle udføres som prøve af alle, der søgte optagelse som mester i laugene. Tegninger til disse mesterbind skulle godkendes i forvejen på Kunstakademiet. Carl Dumreicher beskriver i en artikel 8 bind dekoreret med disse stempler i forskellige kombinationer, og samtidig opstiller han på overbevisende måde den teori, at mønstret til stemplerne ikke, som hidtil antaget, er tegnet af arkitekten L.A. Winstrup (1815–1889), men derimod af professor Gustav Friedrich Hetsch (1788–1854), arkitekt og pioner inden for dansk kunsthåndværk.¹⁴⁶⁾

I 1840erne kom de presseforyldte forlagsbind, der var kommet på mode i Tyskland, frem i Danmark. De tidligste bind af denne art er emnet for to afhandlinger af Richard Paulli. I den første beskriver han på grundlag af omfattende studier i arkivalisk materiale, hvorledes de københavnske bogbinderne anskaffede sig forgylderpresser på samme tid, som forlagene begyndte at sende bøger i materie til indbinding i Berlin og Leipzig, hvor arbejdslønnen var billigere, og hvordan bogbinderne forgæves prøvede at standse dette, først ved hjælp af toldmyndighederne, senere ved sagsanlæg. I den anden afhandling giver Paulli en over-

145) Svend Eriksen: Om kattunpapir, i: BV 1960, s. 51–71; summary: Block-printed papers, s. 115.

146) Carl Dumreicher: Af 'Mesterbindenes' saga, i: FF V-VI, 1958–59, s. 208–217; summary: From the saga of the 'Master Bindings', s. 231.

Komponeret bind til 5. oplag af A. E. Boyes udgave af Holbergs „Peder Paars“ beskrevet og dateret i artikel af H. P. Rohde. Jvf. note 148 og 147

sigt over disse såkaldt 'komponerede' bind, enten fremstillet i Danmark eller importeret fra Tyskland i perioden 1845-1860.¹⁴⁷⁾

Denne type indbinding er også emnet for to artikler af henholdsvis H.P. Rohde og Finn Böckmann. H.P. Rohde har undersøgt et specielt tegnet bind til et restoplæg af en udgave af Ludvig Holbergs 'Peder Paars', udsendt ved midten af 1800-tallet. Han formoder, at bindet skyldes den bekendte H.C. Andersen-illustrator Vilhelm Pedersen, sandsynligvis fra 1858 (illustration s.183).¹⁴⁸⁾ Finn Böckmann beskriver de presseforyldte indbindinger til udgaver af de fire norske forfattere Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Jonas Lie og Alexander Kielland, alle publiceret ved slutningen af 1800-tallet af Gyldendal.¹⁴⁹⁾

Indenfor dansk bogindbinding i begyndelsen af 1900-tallet var Anker Kysters (1864-1939) indsats epokegørende. Efter at have arbejdet som svend i udlandet et par år slog han sig ned i København og grundlagde sit bogbinderi. Han var en højt begavet håndværker, og hans kendskab til tidligere tiders indbindingskunst og teknik var omfattende. I sit eget arbejde fortsatte han de bedste traditioner fra fortiden. Godt håndværk var efter hans mening i alvorlig fare for at uddø på grund af den stigende brug af maskiner. H.P. Rohde har 1982 givet et fyldigt billede af Anker Kysters liv og gerning. Bogen er forsynet med fransk resumé, noter, bibliografiske henvisninger og personregister så vel som en omfattende bibliografi over bøger og artikler af og om Anker Kyster.¹⁵⁰⁾

Boghandel og forlagsvirksomhed i almindelighed

Blandt flere bidrag har Aleks. Frøland skrevet en grundig oversigt over dansk boghandel 1482-1945. Hvert kapitel tager sig af sin særlige periode og er underdelt i et antal afsnit med bestemte emner f.eks.: eftertryk,

147) R. Paulli: Vore ældste komponerede bind. Bog- og erhvervshistoriske undersøgelser. Første afsnit, i: FF VII, 1960, s. 151-183; summary: Our earliest press gilded publisher's bindings. - Studies in book and trade history. Part one, s. 188. R. Paulli: Vore ældste komponerede bind. Andet afsnit, i: FF VIII, 1961, s. 140-171; summary: Our earliest press gilded publisher's bindings. Part two, s. 176.

148) H.P. Rohde: Hvem er kunstneren? Spørg amorinen! Et komponeret Holberg-bind, i: FF XI, 1964, s. 165-172; summary: A press gilded publisher's Holberg-binding, s. 183. - Optrykt i: H.P. Rohde: Den røde tråd. Herning 1985, s. 50-58.

149) Finn Böckmann: „Jeg har ladet lave en gravure“. Om nogle komponerede bind, i: Almanak 3, Aarhus 1968, s. 9-16.

150) H.P. Rohde: Anker Kyster. Bogbinder og bogkunstner. 1982. 262 s.

annoncering, censur; og hvert kapitel ender med et appendix, der i alfabetisk orden giver biografier over periodens boghandlere. To trediedele af bogen beskæftiger sig med tiden 1830–1945, hvori forfatteren øjensynlig føler sig bedst hjemme, mens de tidligere århundreder bliver behandlet mere kursorisk. Bogen slutter med litteraturliste og person- og emneregister.¹⁵¹⁾

En undersøgelse af 'Det litterære marked' 1660–1830 foreligger med en stor og ambitiøst anlagt studie af Morten Møller og Steen Svava Olsen. De gode intentioner om at forbinde produktion, distribution og publikum i en socio-økonomisk syntese kan ikke siges at være lykkedes. Den stofmættede bog, oprindelig besvarelse af en universitetsopgave, rummer, hvad bogbranchen angår, så mange misforståelser og fejl, at den må benyttes med største forsigtighed.¹⁵²⁾

I første del af 1600-tallet blev Børsen bygget på initiativ af Christian IV, der ville opmuntre handelen, og fra 1632 til 1652 havde adskillige udenlandske boghandlere boder der, f. eks. Johan Janszoon fra Amsterdam og Elzeviererne fra Leiden. Danske boghandlere fulgte deres eksempel; i 1672 åbnede således Daniel Paulli (1640–1684) en bod på Børsen ud over sin butik i byen. I begyndelsen af 1700-tallet kom andre boder til, en af dem, F.C. Mummens (d. 1759), der var oprettet 1728, blev snart den førende boghandel i København og fortsatte indtil 1836. I mange år var der 6 bogboder på Børsen, som forblev Københavns bogcentrum indtil omkring 1800. Et rids af Børsens boghandlere og deres virksomhed indtil 1800 foreligger i en artikel af Otto Andersen.¹⁵³⁾

Et kort rids af dansk forlagshistorie skrevet af samme forfatter findes i katalogen fra en udstilling, der fejrede 125-årsdagen for Den danske Forlæggerforening.¹⁵⁴⁾ Endelig findes også af samme forfatter en samling essays, hovedsagelig optryk af artikler i Det danske Bogmarked og Bogvennen, med emner af dansk boghandel og forlagsvirksomhed i 1700- og 1800-tallet.¹⁵⁵⁾

I anledning af den danske antikvarboghandlerforening 60-årsdag ud-

151) Aleks. Frøland: Dansk boghandels historie 1482 til 1945. 1974. 373 s.

152) Morten Møller og Steen Svava Olsen: Det litterære markedes udvikling mellem 1660 og 1830. Århus 1976. VI,400 s.

153) Otto Andersen: Boghandlerne på Børsen, i: BV, 1962–63, s. 49–65; summary: The booksellers of the Royal Exchange, s. 173–74.

154) Otto Andersen: Nogle træk af forlagsboghandelens historie i Danmark i tekst og billeder, i: Bøger og forlag i Danmark i 125 år, 1837–1962, 1962, s. 9–48.

155) Otto Andersen: Tidsbilleder fra boghandelens verden. 1965. 192 s.

sendte Poul Holst en bog om antikvarboghandelen i Danmark 1640–1980. Også her, ligesom i Frølands ovennævnte bog, er beskrivelsen af det sidste halvandet hundrede år ret fyldig, mens tiden 1640–1840 bliver behandlet i et indledende kapitel på 10 sider. Bogen er forsynet med litteraturliste og personregister.¹⁵⁶⁾

Da 'Det danske Bogmarked' i 1954 fyldte 100 år, udsendtes et jubilæumsnummer, der med 'Dansk Boghandlertidende' som kilde indeholder en række let læste artikler om boghandelen i dette tidsrum og om mændene i redaktørstolen.¹⁵⁷⁾

Boghandel og forlagsvirksomhed 1600–1800

Den danske boghandel i 1600-tallet har været emne for flere afhandlinger. I den ovennævnte bog om bogbindere i Odense indtil 1694 giver Holger Rasmussen også en beskrivelse af boghandel i byen (se note 144).

I 1633 fik en præst i Skåne ved navn Albert Raffn [Ravn] en opbyggelsesbog, 'Den Himmelske Herredag', trykt i København på eget forlag. Rafns beregninger vedrørende trykning og salg af bogen er publiceret af Gunnar Carlquist i 1963.¹⁵⁸⁾

Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket i København ejer ca. 50 bøger tilsammen fra de jesuitiske kollegier i Erfurt og Heiligenstadt, der blev plyndret af svenskerne under trediveårskrigen. Det har hidtil været lidt af en gåde, hvorledes disse bøger er kommet i dansk besiddelse, og hvorfor bøger fra samme kilde i svenske biblioteker øjensynligt tidligere havde været i dansk besiddelse. Gåden er blevet løst af Harald Ilsoe, der har fremdraget en udateret dansk boghandlers salgskatalog, som klart fortæller, at bøgerne i denne katalog stammer 'ex Collegiis Societatis Jesu, Erfurtensi et Heiligstadiensis'. Katalogen er udsendt af boghandler Jørgen Holst, der drev forretning i København ca. 1630–1663. Forfatteren viser, at kataloget stammer fra 1642, og at det er den første antikvarkatalog i Danmark. Endvidere påvises det

156) Poul Holst: Antikvarboghandel i Danmark 1640–1980. 1980. 151 s.

157) Det danske bogmarked. Hundrede år. 1. juli 1854–1954, i: Det danske bogmarked 100. årg. 1954, s. 485–535.

158) Gunnar Carlquist: Skåneprästen Albert Raffn och finansieringen av hans bok „Den himmelske Herredag“ (1633), i: NTBB 50, 1963, s. 42–49; Zusammenfassung; Der Pfarrer Albert Raffn von Schonen und die Finanzierung seines Buches „Den himmelske Herredag“ (1633), s. 49–50.

under en gennemgang af den antikvariske boghandel i Danmark indtil 1660, at dateringen af den første bogauktion, som man hidtil har dateret 1654, beror på en trykfejl i en auktionskatalog. I virkeligheden fandt den første annoncerede bogauktion i Danmark sted i København 1661.¹⁵⁹⁾

Den ledende boghandler og forlægger i Danmark fra ca. 1630 til 1664 var Joachim Moltke, en indvandret tysker. Han var en initiativrig forretningsmand, og omfanget af hans forretning fremgår af de privilegier, han skaffede sig, af hans salgkatalog fra 1640, den ældste bevarede danske boghandlerkatalog, af annoncer gennem 25 år i messekatologerne fra Leipzig og Frankfurt, og ikke mindst af to bogauktionskataloger og en lagerfortegnelse, opgjort efter hans død, der viser en lagerbeholdning på over 50.000 bind. Lagerfortegnelsen er blevet publiceret af Ingrid Ilsøe, der desuden på grundlag af denne og det øvrige materiale har redegjort for Moltkes forretningsevne.¹⁶⁰⁾

Efter Joachim Moltkes død blev dansk boghandel og forlæggervirksomhed i sidste halvdel af 1600-tallet domineret af fire boghandlere: Christian Cassube (d. 1693), Christian Geertzen (d. 1711), Peter Haubold (d. ca. 1683) og Daniel Paulli (1640–1640). I årene 1670–85 blev forretningsmetoderne moderniseret for så vidt som Daniel Paulli begyndte at bruge bogannoncer i hidtil ukendt omfang, og han og Peter Haubold publicerede lister over nyudkomne danske bøger, Paulli i sin egen avis 'Extraordinaires Maanedlige Relationer' og Haubold i 'Acta medica et philosophica', udgivet af Thomas Bartholin og publiceret af Haubold selv. Disse fortegnelser giver et ret akkurat billede af, hvilken slags bøger der blev publiceret og solgt på det danske bogmarked i årene 1672–1681. Samarbejde boghandlere imellem synes at have været karakteristisk for perioden, f.eks. fælles bogimport og fælles bogannoncering i Haubolds og Paullis tilfælde, og forlagssamarbejde i Paullis, Cassubes og Geertzens. Efter Haubolds og Paullis død i 1680'erne blev

159) Harald Ilsøe: Et krigsbytte fra 30-årskrigen – fra den ældste danske antikvarkatalog til de første bogauktioner, i: FF XXIII, 1977–78, s. 19–32; summary: Spoils of the Thirty Years' War from the earliest Danish antiquarian book catalogue to the first book auctions, s. 169–70.

160) Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forretning 1666, ved Ingrid Ilsøe, i: NTBB 65, 1978, s. 70–90; summary: Inventory of Danish books and publications in the stock of Joachim Moltke in 1666, s. 90. – Ingrid Ilsøe: Boghandleren Joachim Moltke og hans virksomhed 1626–1664, i: FF XXIV, 1977–80, s. 63–92; summary: The bookseller Joachim Moltke and his activities 1626–1664, s. 223–24.

deres forretninger overtaget af henholdsvis Johan Melchior Liebe (d. 1712) og Johan Just Erythropilus (d. 1705), begge indvandrede tyskere. De synes begge, sandsynligvis af økonomiske grunde, at have baseret en del af deres forretning på handel med Tyskland, hvor flere af deres publikationer også blev trykt. Erythropilus' virksomhed i Danmark har hidtil været næsten ukendt, men ca. 1680 dukker han op på det danske bogmarked, og i 1688 bliver han gift med Paullis enke. Disse boghandlers virksomhed er beskrevet af Ingrid Ilsøe, som også har udgivet og kommenteret en fortegnelse over boghandleren Christian Cassubes efterladte lager.¹⁶¹⁾

Som ovenfor nævnt begyndte man i 1661 at holde bogauktioner i Danmark. Også i 1700-tallet afholdtes et stort antal bogauktioner, hvorover der findes trykte kataloger. I en artikel af Carl S. Petersen (1873–1958) bliver auktionspriserne for skrifter af Ludvig Holberg registreret på grundlag af en samling auktionskataloger fra 1711–1760, hvor auktionspriserne og i visse tilfælde vurderingspriser er indført af personer, der var tilstede på auktionen, eller af auktionarius selv. Carl S. Petersens fortegnelse anfører udover auktionspriserne også så vidt muligt de forskellige værkers oplagstal, og der foretages en sammenligning imellem de annoncerede markedspriser og de priser, der opnåedes på auktionerne.¹⁶²⁾

I første halvdel af 1700-tallet kom prænumeration og subskription i brug her i landet. På grundlag af en samling prænumeration- og subskriptionsindbydelser i Det kongelige Bibliotek, i antal mellem tre og fire hundrede og den ældste fra 1741, har Otto Andersen givet en oversigt over de mest betydningsfulde værker, der blev publiceret på denne måde. Han viser, at især i 1700-tallet blev mange vigtige bøgers publikation gjort muligt ved forudbetaling, og at bøgerne normalt publiceredes af forfatteren i samarbejde med en trykkerforlægger. Han påpeger også,

161) Ingrid Ilsøe: *Bøger og boghandlere under Christian V*, i: FF XXV, 1981, s. 19–46; summary: *Books and booksellers during the reign of Christian V (1670–1699)*, s. 159–60. – Ingrid Ilsøe: *Christian Cassube, boghandler i København 1650–93*, i: FF XXVI, 1982–83, s. 43–68; summary: *Christian Cassube, bookseller in Copenhagen 1650–93*, s. 155. – *Boghandler Christian Cassubes efterladte lager af danske bøger 1693*, ved Ingrid Ilsøe, i: NTBB 73, 1986, s. 12–27; summary: *The bookseller Christian Cassube's remainder stock of Danish books in 1693*, s. 16.

162) Carl S. Petersen: *Holbergske auktionspriser 1711–1760*, i: *Fra de gamle bøger verden*, 1953, s. 57–82.

at systemet med forudbetaling efterhånden afløses af betaling ved modtagelsen.¹⁶³⁾

Som i 1600-tallet besøgte de danske boghandlerforlæggere også i 1700-tallet regelmæssigt de tyske bogmesser i Frankfurt a.M. og Leipzig, hvor de byttede deres forlagsartikler over med bøger til dansk import. Ofte lod de deres publikationer trykke i Tyskland, for at prisen kunne være så lav, at de kunne få en rimelig profit ved byttehandlen på messerne. Boghandlernes, forlæggernes og bogtrykkernes forhold, og især deres forbindelse til de tyske bogmesser er emmet for to betænkninger fra Johan Christian Kall, professor i orientalske sprog, til statministeren Johan Ludvig Holstein, udgivet med kommentarer af Carl S. Petersen.¹⁶⁴⁾

Mens boghandlerne i København allerede fra 1600-tallet ofte kun var beskæftiget med deres handel med bøger, var det i provinsen almindeligt, at bogindbinding og boghandel i forening blev drevet af bogbindere, jvf. ovenfor note 144 om bogbindere i Odense. I 1965 udkom i anledning af 200-året for et sådant bogbinder- og boghandlerfirma i Haderslev en revideret og ajourført udgave af firmaets i 1930 udgivne jubilæumsbog. Det er især første del af bogen, der udfra et boghandlerhistorisk synspunkt har interesse, fordi der her publiceres en del arkivalisk stof, f.eks. et skifte fra 1775, der indbefatter et større bogbinderlager.¹⁶⁵⁾

En af de største forlagssucces'er på det danske bogmarked i slutningen af 1700-tallet var biskop Balles 'Bibelsk Søn- og Helligdagslæsning, Første Deel', Kbh. 1797, der opnåede at få over 36000 prænummeranter. Regnskabet for trykkeomkostninger til dette værk samt oplagstal for andre af biskop Balles værker er fremdraget i en artikel af Harald Ilsøe.¹⁶⁶⁾

163) Otto Andersen: Prænumerationens velgerninger og vildfarelser, i: BV 1956, s. 33-62; summary: Subscription - its uses and abuses, s. 128-29.

164) Carl S. Petersen: Til belysning af danske boghandlerforhold omkring det 18. århundredes midte, i: NTBB 41, 1954, s. 1-9; Zusammenfassung: Zur Geschichte dänischer Buchhändlerverhältnisse um die Mitte des 18. Jahrhunderts, s. 9.

165) Johannes Chr. Nielsen: 200 år. Et sønderjysk bogbinder- og boghandlerfirma og dets ejere. 1765-1965. Haderslev 1965. 223 s.

166) Harald Ilsøe: Bestsellere og Bogbelønninger - Biskop Balle på Bogmarkedet, i: Magasin fra Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket I, 4. årg. nr. 1 1989, s. 17-29.

Boghandel og forlæggervirksomhed 1800-1920

Boghandelen i provinsen i begyndelsen af 1800-tallet er emnet for to afhandlinger af Finn H. Lauridsen. Som kilder for den ene har han benyttet tre boghandlers arkiver. Den ovennævnte Anton Frantz Just i Viborg, hvis boghandlerarkiv dækker årene 1800 til 1816, boghandleren Jens Worm Bruun, som i 1838 overtog en boghandel i Århus, grundlagt i 1817, og hvis arkiver dækker årene 1837 til 1842, og endelig boghandleren Laurits Krog, hvis arkiver dækker årene 1846 til 1849. De første to arkiver er nu i Erhvervsarkivet i Århus, mens det sidste findes i Landsarkivet for Sjælland. På basis af dette stof karakteriserer forfatteren boghandlernes kunder såvel som den litteratur, der havde det bedste salg i provinsen.¹⁶⁷⁾ I den anden artikel giver Finn H. Lauridsen en detaljeret karakteristik af boghandleren Jens Worm Bruuns virksomhed i Århus omkring 1840, med beskrivelse af hans kunder, hans agenter i andre provinsbyer og forlagene, der leverede til ham.¹⁶⁸⁾

I København blev adskillige boghandlere og forlag grundlagt i 1800-tallet. Flere af disse har fået deres historie skrevet i de sidste årtier. Blandt antikvarierne i forrige århundrede var Herman H.J. Lyng (1822-1897) det mest prominente. Han begyndte som antikvarboghandler i 1853, da han overtog sin mesters, boghandler Chr. Tønder Sæbyes (c.1789-1844) boghandel. Nogle få år senere publicerede Lyng sin første antikvarkatalog, hvori han annoncerede, at hans lager af antikvariske bøger var på ca. 80.000 bind. Lyng dominerede fuldstændig det danske antikvariske bogmarked på den tid. Blandt hans kunder var såvel danske bibliofiler som danske og udenlandske biblioteker. I anledning af forretningens 100-årsjubilæum har Albert Fabricius skrevet en illustreret artikel om forretningens historie fra grundlæggelsen i 1853 til 1953. Artiklen ender med en oversigt over såvel utrykt og trykt kilde-materiale.¹⁶⁹⁾

I 1855 startede Gottlieb Ernst Clausen Gad (1830-1906) den endnu eksisterende boghandel og forlagsvirksomhed i København. Boghandelen havde fra begyndelsen nær tilknytning til Universitetet, og i 1882

167) Finn H. Lauridsen: *Bogkøb i provinsen*, i: *Erhvervshistorisk årbog* II, 1950, s. 43-54.

168) *En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling*, i: *Erhvervshistorisk årbog* XIII, 1961-62, Århus 1962, s. 85-102.

169) Albert Fabricius: *Herman H.J. Lyng & Søn gennem tiderne*, i: *Fra de gamle bøgernes verden*, 1953, s. 13-40; summary: s. 119-21.

blev Gad udnævnt til universitetsboghandler. Også som forlægger var Gad knyttet til universitetet, og foruden skønlitteratur udgav han fagbøger. Gad var oplært på Gyldendals boghandel og forlag, og 1851, mens han var der, begyndte han at lave lister over nyudkomne bøger til 'Fædrelandet'. Dette foretagende fik han lov til at tage med sig, da han startede sin egen virksomhed, og således var den danske nationalbibliografi i 125-år til 1976 i Gads forlags regi. Firmaets historie, herunder ejernes, er beskrevet af Aleks. Frøland,¹⁷⁰⁾ mens Erik Dal i anledning af forlagets 125-års jubilæum har givet en oversigt over dets publikationer.¹⁷¹⁾

Dansk musik- og nodehandel er som overfor nævnt beskrevet af Dan Fog, se note 92. Det mest fremtrædende musikforlag i Norden, Wilhelm Hansens musikforlag, blev grundlagt, da Jens Wilhelm Hansen (1821–1914) i 1857 åbnede en musikhandel i København. I de følgende årtier købte han en række ældre musikhandlere og musikforlag, og det lykkedes ham på denne måde at knytte størstedelen af de ældre og yngre komponister til sin forretning. I 1887 åbnedes en filial i Leipzig. Forretningen havde desuden sin eget nodelstikkeri og sit eget trykkeri. Ved firmaets 100-års jubilæum udsendtes en populær illustreret fremstilling af firmaets historie skrevet af Axel Kjerulf.¹⁷²⁾

I 1863 overtog Vilhelm Tryde (1837–1918) den boghandel, som O.P. Riis kort før sin død havde åbnet i Slesvig. Tryde måtte imidlertid forlade byen på grund af krigen 1864, og da det viste sig umuligt at genåbne forretningen i Slesvig efter krigen, nedsatte han sig i stedet for som boghandler i København. Han specialiserede sig i bøger om kunst og kunsthandel. Grundlæggelsen af den danske boghandel i Slesvig og Trydes virksomhed i København indtil 1872 er beskrevet af Finn H. Lauridsen på grundlag af forretningens arkiv, som findes i Erhvervsarkivet.¹⁷³⁾

Første januar 1875 blev et nyt møntsystem indført i Danmark. Kronen svarende til 100 øre afløste rigsbankdaleren svarende til 6 mark à 16 skilling, som længe havde været i brug. Værdien af rigsbankdaleren blev

170) Aleks. Frøland: Huset G.E.C.Gad 1855–1956. 1976. 162 s.

171) Erik Dal: Bog, værk & boghåndværk fra G.E.C.Gad i 125 år. 1980. 40 s.

172) Axel Kjerulf: Hundrede år mellem noder. Wilhelm Hansen, Musik-Forlag 1857–1957 27. oktober. 1957. 163 s.

173) Finn H. Lauridsen: Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandsels første år, i: Erhvervshistorisk årbog XI, 1959, Århus 1960, s.67–104.

sat til 2 kroner. Denne reform forårsagede store vanskeligheder i forretningsverdenen, idet alle priser og afgifter måtte omkalkuleres. Særlig boghandelen følte besværet hårdt, da salget af selv kurante bøger var meget ringe og omsætningen derfor utrolig lav. I bogkataloger fra denne tid findes titler, der har været på markedet i de samme udgaver i 100 år. Da boghandelen mere end noget andet fag var afhængig af kataloger, måtte deres priser nu omregnes. En katalog, der indeholdt alle kurante bøger fra alle forlag, ville være en stor hjælp i denne situation. En sådan plan blev forslået i en artikel i 'Nordisk Boghandlertidende' af forlæggeren Otto Wroblewski. Han foreslog, at hvert forlag skulle lave en katalog over deres lager med prisen i kroner og øre, og at disse kataloger skulle danne basis for en bogfortegnelse over 'alt hvad der for Tiden findes tilkjøbs i den danske Boghandel, beregnet i Krone og Øre'. Planen blev ikke til noget, men et resultat kom der alligevel, nemlig 37 trykte kataloger, der indeholdt lageret fra 51 forlag, idet en af katalogerne omfattede 15 mindre forlag. I 1877 blev der publiceret et register til katalogerne. Aleks. Frøland har på grundlag af disse kataloger, hvoraf der findes et eksemplar i Gyldendals arkiv, tegnet et billede af boghandelens og forlagenes forhold i denne periode. Følgende emner behandles: oplagstal, udsendelsesformer og priser, bogmarkedets organisation, kommunikation med kunderne, lejev biblioteker, kolportage og de enkelte forlag. Bogen har en fortegnelse over benyttet litteratur samt person- og sagregister.¹⁷⁴⁾ Om forholdene for den danske boghandel i en stillfærdig periode som året 1908 har samme forfatter også leveret et mindre bidrag. Han behandler her subscriptions, boghandlerrabatter, salg og reklame, omsætningstal, arbejdsmarkedet og boghandelens organisationer.¹⁷⁵⁾

I 1884 åbnede Julius Gjellerup (1858–1917) en boghandel i København, og kort efter startede han også som forlægger. En del af tidens unge forfattere fik deres første bøger udgivet hos ham, men da de ofte skiftede forlægger, når de havde slået deres navn fast, opgav Gjellerup i 1903 at udgive skønlitteratur. Han var den første, der satte udgivelsen af billigbøger i system ved 1887–89 at udgive en serie bøger under titlen 'Dansk Folkebibliotek'. Serien nåede op over hundrede numre, alle til en pris af 25 øre, og den bestod hovedsagelig af oversættelser af verdenslitteraturens hovedværker. Det var af stor betydning for Gjellerup, at

174) Aleks. Frøland: Bøger, bogsalg, boghandlere omkring 1875. 1969. 191 s.

175) Aleks. Frøland: Dansk Boghandel i Året 1908. 1958. Særtryk af Boghandleren 1958–59.

Polytektisk Læreanstalt i 1890 flyttede ud i nærheden af hans boghandel, og han blev hurtigt forlægger for værker inden for teknik og naturvidenskab. Derudover publicerede han også en del skolebøger. Til forretningens 90-års jubilæum udsendtes en bog om grundlæggelsen af forretningen i 1884 og Gjellerups virksomhed som boghandler og forlægger skrevet af P.A. Hass. Han har benyttet forretningens arkiver fra denne periode til sin beretning.¹⁷⁶⁾

Foranlediget af anskaffelsen af nogle arkiveksemplarer fra Pios forlag af Kiplings værker erhvervet til Kgl. Bibl., har Harald Ilsøe fulgt Kiplings bøger på det danske bogmarked. På grundlag af oplagstallene anført på de erhvervede arkiveksemplarer suppleret med oplysninger i bøgerne selv dokumenteres det, at der mellem 1891 og 1926 var udsendt omkring 40 titler af Kipling i et samlet oplag på ca. 340.000 eksemplarer, hvoraf ca. 200.000 i løbet af de seneste 12 år.¹⁷⁷⁾

Den mest initiativrige og succesrige forlægger ved slutningen af 1800-tallet var Ernst Bojesen (1849–1925). I 1872 åbnede han en boghandel sammen med Christian Thomsen, en ældre kollega fra hans læretid hos boghandler Wøldike. Samme år kom de første udgivelser. Kompagniskabet med Christian Thomsen varede til 1878, hvorefter Bojesen blev sig selv som boghandler, samtidig med at han stærkt forøgede sin virksomhed som forlægger. I 1889 opgav han boghandelen og koncentrerede sig udelukkende om sin forlæggervirksomheden, og i 1895 fusionerede han med det ansete P.G. Philipsens forlag. Det nydannede firma fik navnet 'Det nordiske Forlag', og blev en formidabel rival til Gyldendal, der var grundlagt 100 år før. Rivaliseringen mellem de to forlag, en af de mest bitre og spændende i dansk forlagshistorie, varede 20 år, indtil de i 1903 blev sluttet sammen til ét forlag 'Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag'. Bojesen blev direktør sammen med Peter Nansen fra Gyldendal (se nedenfor). Bojesens forlagsvirksomhed og samarbejde med tidens mest berømte forfattere og kunstnere resulterede i et stort antal udgivelser, f. eks. udgaven af Holbergs Komedier illustreret af Hans Tegner 1883–1888. En af de mest bemærkelsesværdige publikationer var det populærvidenskabelige ugeskrift 'Frem', som begyndte at udkomme i 1897. I ugentlige numre, til en billig pris, bragtes såvel populærvidenskabelige som skønlitterære værker. Nogle bidrag var originale, mens

176) P.A. Hass: Bøger ude fra Sølvgade. Lidt om Julius Gjellerup som boghandler og forlægger. 1974. 76 s.

177) Harald Ilsøe: Kipling på det danske bogmarked, i: Magasin fra Det kongelige Biblioteket og Universitetsbiblioteket I 2. årgang nr. 4 1987 s. 3–26.

Tegning af Alfred Schmidt i Klods Hans 27. sept. 1903 efter afslutningen på forlagsstriden mellem Gyldendal og Ernst Bojesen. Solen er Jacob Hegel (Gyldendal), der ser ned på de håndtrykkende forlagsledere Peter Nansen (Gyldendal) og Ernst Bojesen. De øvrige personer er forlagsfolk og forfattere, bl.a. ses til venstre Helge Rodes profil. Illustrationen i note 178, jvf. 179 og 185

andre var bearbejdelser af ældre værker. På sit højeste talte 'Frem' i Danmark og Norge ca. 100.000, i Sverige ca. 60.000 abonnenter. På grundlag af intensive kildestudier har H.P. Rohde skrevet en underholdende og rigt illustreret bog om Ernst Bojesens liv og gerning. Bogen slutter med en oversigt over de vigtigste data i Bojesens liv, kilderne til hans virksomhed og en fortegnelse over personer samt de vigtigste forlagsartikler.¹⁷⁸⁾

Den anden fremtrædende personlighed i dansk forlagsverden i denne periode, Peter Nansen (1861-1918), er skildret af Aleks. Frøland. Nansen begyndte sin karriere som forfatter og journalist. I 1896 fik han job som litterær konsulent hos Gyldendal og blev snart forlagets førerskikkelse. Han førte den bitre kontrovers med Ernst Bojesen og Det nordiske Forlag til ende med klogskab; efter at sammenslutningen var kommet i stand 1903, delte han og Bojesen ledelsen.¹⁷⁹⁾

Relationerne mellem Gyldendal og dets forfattere i sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet beskrives af Niels Birger Wamberg i en bog udsendt i anledning af Gyldendals 200-års jubilæum. Efter et indledende kapitel om grundlæggelsen og forretningens tidlige historie er hovedparten af bogen helliget tiden efter 1850, da Frederik V. Hegel (1817-1887) overtog ledelsen af forlaget. Med ham begyndte en ny æra, idet han knyttede forbindelse med en række såvel danske som norske skønlitterære forfattere. Desuden forsatte han med at udgive videnskabelige værker, og begyndte samtidig i stor stil at udgive skolebøger både for folkeskolen og gymnasiet. Ved hans død 1887 blev forlaget, det største og mest velrenommerede i Norden, overtaget af hans søn, Jacob Hegel (1851-1918). Til beskrivelsen af denne vigtige periode har Niels Birger Wamberg gjort udstrakt brug af forfatternes breve til forlaget, som findes i Gyldendals arkiver, af hvilke en del er deponeret i Det kongelige Biblioteks Håndskriftsamling.¹⁸⁰⁾

Brevvekslingen mellem en af de skønlitterære forfattere, Sophus Claussen, og hans forlæggere er udgivet af Frans Lasson.¹⁸¹⁾

Relationerne mellem norske forfattere og deres danske forlag er ind-

178) H.P. Rohde: Ernst Bojesen. Storforlægger i humør, kunst og oplysning. 1958. 247 s.

179) Aleks. Frøland: Peter Nansen. Et forsøg på en vurdering. 1962. 72 s.

180) Niels Birger Wamberg: Digterne og Gyldendal. Kapitler af et forlags historie. 1970. 405 s.

181) Frans Lasson: Fra Ekbátana til Klareboderne. En brevbog om Sophus Claussen og hans forlæggere. 1981. 149 s.

gående behandlet i andet bind af Harald Tveterås' store værk om den norske boghandel. Hovedparten af bindet drejer sig om de norske forfatters forhold til Gyldendals forlag. Bogen er forsynet med en fyldig oversigt over kildematerialet.¹⁸²⁾ Relationerne mellem Gyldendals forlag og de fire store norske forfattere Bjørnson, Ibsen, Lie og Kielland er også beskrevet af Harald Grieg i en lille bog fra 1956.¹⁸³⁾

Det norske firma H. Aschehoug & Co., der blev grundlagt 1872, etablede 1889 en forbindelse til Danmark, idet Hagerups forlag blev dets hovedkommissionær i Danmark. William Nygaard, der nu var medejer af forlaget, var imidlertid ikke tilfreds med salget af forlagets bøger og oprettede derfor et norsk kontor i København i lejede lokaler hos Hagerup. Han prøvede også at presse Gyldendal til at overlade nordmændene den norske afdeling af Gyldendal. Efter at det var mislykkedes for ham, etablede han sig som selvstændig forlægger i København, og flyttede filialen fra de lejede lokaler hos Hagerup til hjørnet af Krystalgade og Fiolstræde. Harald Tveterås har i et par studier beskrevet Aschehougs forlagshistorie fra begyndelsen til 1972 og derunder også de dansk-norske forlagskomplikationer bl.a. i spørgsmålet, om den norske skønlitteratur burde udkomme på dansk eller norsk forlag.¹⁸⁴⁾

Til slut skal nævnes Michael Jensens (1871–1962) levende og oplysende erindringer fra et liv i bogbranchen. Han stod i lære hos Vilhelm Tryde i Østergade, blev derpå medarbejder hos Ernst Bojesen, som han portrætterer smukt, og købte sig til sidst ind i Det Schönbergske Forlag 1905, som han drev indtil 1935. Samtidig fortæller han om sin deltagelse i organisationsarbejdet, først i Boghandlermedhjælper-Foreningen og derpå i Den danske Boghandlerforening.¹⁸⁵⁾

182) Harald L. Tveterås: Den norske boghandels historie II. Norske forfattere på danske forlag 1850–1890. Oslo 1964. 457 s.

183) Harald Grieg: En dansk forlegger og fire norske diktere. 1956. 175 s. – Optrukt i: Harald Grieg: En forleggers erindringer. I-II. 1958, s. 324–460. – Ny udgave Oslo 1971.

184) Harald L. Tveterås: Et norsk kulturforlag gennem hundre år. Aschehoug 1872–1972. Oslo 1972, s. 204–283. – Harald Tveterås: Et norsk forlag i Kongens København, i: Bøger Biblioteker Mennesker. Et nordisk Festskrift tilegnet Torben Nielsen Universitetsbiblioteket i København. 1988, s. 159–170.

185) Michael H. Jensen: Løst og fast fra min barndom og et langt liv i boghandelens verden. Særtryk af det danske Bogmarked 1960. 52 s.